

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

ПРОСТОРОВА ЕВОЛЮЦІЯ МІСТА-ФОРТЕЦІ ПОЛОННОГО ЗА ПИСЕМНИМИ ТА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Анотація. Урбаністична історія міста Полонного, заснованого в XII ст., демонструє цікавий приклад масштабного фортифікаційного будівництва. Після переходу міста у власність князівської династії Острозьких в кінці XV ст. розпочалося швидке господарське та економічне зростання. В XVI ст. Полонне стало одним з найбільших міст Волині з замком і декількома передмістями. Після переходу міста у власність родини Любомирських в 1630–40 рр. тут були створені нові міські укріплення бастионного типу на плані пентагону, пристосованого до місцевого ландшафту. Однак надмірні розміри міста-фортеці та слабкість приватного гарнізону зумовили його неодноразове захоплення козацькими (1649, 1651), шведськими (1708) та російськими (1708, 1768, 1792) військами. Від середини XIX ст. замок і фортифікації Полонного поступово занепадають. Сьогодні від колишніх укріплень уціліли лише окремі фрагменти валів та бастионів. Однак історичні джерела дозволяють дослідити і визнати Полонне як один з найцікавіших прикладів оборонного зодчества на території України.

Ключові слова: Полонне, урбаністика, замок, фортифікації, архітектурна спадщина.

Вступ. Місто Полонне (в минулому Полоний, Полоне, Полонна, нині — районний центр в Хмельницькій області) в урбаністичній історіографії України обіймає доволі скромне місце, зовсім невідповідне його неординарному минулому. Перша літописна згадка про Полонне пов'язана з перебуванням тут князя Володимира Мстиславовича в 1170 р.¹ Зазначається часом і ранішня дата — 1169 р., яка, щоправда, піддається сумніву з точки зору її відповідності цьому конкретному місцю². Пізніші відомості також дуже лаконічні. Місто згадується під 1195, 1196, 1234 рр.³ В 1240 р. воно було знищене монголами і в подальшому, вочевидь, на довгий час втратило статус сталого поселення⁴. В історіографічних працях згадувалося нечасто. Лише одним реченням обмовився про Полонне у свій час Г. Лукомський, відзначивши існування тут «крутої кам'яної вежі» (?), — нібито решток давнього укріплення X ст.⁵

Урбанізаційний процес на території південно-східної Волині порівняно з її північно-західними територіями відбувався з деяким запізненням. Станом на середину XVI ст. тут існувало всього декілька давніших міст (Полонне, Заслав, Кузьмин, Красилів, Любар) та щойно створених (Білогородка, Гриців)⁶. Усі вони мали зовнішні укріплення, майже повністю втрачені на даний час. В 1570 р. Полонне вперше з'являється на відомій мапі Вацлава Гродецького (рис. 1).

В наступному столітті в Полонному була реалізована масштабна спроба створення ідеалізованої фортифікаційної системи на засадах центричної бастионної композиції, наближеної по формі до правильного пентагону. Звичайно, задум такої вельми витратної урбаністичної акції міг бути реалізований лише за умови персоніфікованої мотивації тогочасних власників міста при наявності необхідних для цього адміністративних та матеріальних ресурсів.

Фортифікаційна спадщина Полонного на сьогоднішній день збереглася лише у вигляді локальних, напівзруйнованих фрагментів. Тому не дивно, що ця містобудівна пам'ятка залишається на маргіналіях сучасної історико-архітектурної науки і, на жаль, не

¹ Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 297.

² Див.: Літопис Руський... С. 301; Енциклопедія історії України. Т. 8. К., 2011. С. 355.

³ Літопис Руський... С. 357, 361, 390.

⁴ SGKP. T.8. Warszawa, 1887. S.72.

⁵ Лукомський Г. К. Волинська старовина (опис архітектурних пам'яток) // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. Вип. 63–64. Київ, 2005. С. 15.

⁶ Атамапенко В. Типологія міст князя В. К. Острозького у південно-східній Волині // Наукові записки НУ «ОА». Сер. «Історичні науки». Вип.19. Острог, 2012. С. 32.

Рис. 1. Полонне на мапі Польщі В. Гродецького. 1570 р. Фрагмент

Fig. 1. Polonnoe on the Map of Poland by V. Grodecki. 1570. Fragment

представлена у профільних працях з оборонного зодчества України⁷. Хоча наявні в архівних фондах картографічні та документальні джерела дають достатні підстави для історичної «реабілітації» цього призабутого витвору урбаністичного мистецтва.

Історіографія. Історичне минуле Полонного висвітлюється в численних наукових розвідках, передовсім українських та польських авторів. Умовно ці праці можна поділити на дві групи. Перша — це джерелознавчі та загальноісторичні праці в ширшому суспільному контексті. Друга — власне архітектурно-урбаністичні дослідження.

В першій групі одним з найдавніших описів Полонного є праця В. Аскоченського, в якій автор ще фіксує рештки старих укріплень у вигляді досить глибоких ровів⁸. Достатньо інформативним виданням є «Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії» Миколи Теодоровича⁹, зміст якого значною мірою ґрунтувався на численних публікаціях у «Волинських єпархіальних відомостях» (1867–1918). Це також «Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країн»¹⁰. Значну увагу містечку Полонному та його храмам на початку ХХ ст. приділив

Г. Павлуцький¹¹. В радянські часи були опубліковані синтетичні праці, зокрема «Історія міст і сіл УРСР»¹², «Історична енциклопедія України»¹³ та ін. Серед новітніх історичних праць, в яких Полонне фігурує достатньо часто, слід виокремити дослідження П. Саса¹⁴, І. Ворончук¹⁵, А. Заяця¹⁶, Н. Яковенко¹⁷, П. Кулаковського¹⁸, В. Собчука¹⁹, В. Атаманенка²⁰, І. Тесленка²¹, С. Пивоварова²² та ін.

Друга група публікацій значно скромніша в кількісному вимірі, однак для даної теми має істотний потенціал в силу конкретної спрямованості на місто як на історико-урбаністичний об'єкт. Першою слід згадати публікацію Т. Трегубової²³, в котрій була здійснена спроба аналізу просторової структури міста на підставі двох архівних планів кінця ХVІІІ ст.²⁴ Серед змістовних публікацій цього профілю варто також зауважити аналітичний матеріал, представлений в двох розлогіх статтях польсько-

¹¹ Павлуцький Г. Г. Древности Украины. Вып. 1. Деревянные и каменные храмы. Киев, 1905. В сучасному україномовному перекладі: Павлуцький Г. Г. Дерев'яні та муровані храми України. Харків, 2017. С. 95–103.

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 707 с.

¹³ Полонне // Історична енциклопедія України. Т. 8. Київ, 2011. С. 355–356.

¹⁴ Сас П. М. Феодальні міста України в кінці ХV–60-х років ХVІ в. Київ, 1989. Passim.

¹⁵ Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). Київ, Старокостянтинів, 2001. 232 с.; Ворончук І. Населення Волині в ХVІ — першій половині ХVІІ ст.: родина. Домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.

¹⁶ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в ХVІ — першій половині ХVІІ ст. Львів, 2003. С. 34.

¹⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е. Київ, 2005. 583 с.

¹⁸ Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого Князівства Литовського у першій половині ХVІІ ст. // *Ukraina Lithuanica*. — К., 2013. Т. II. С. 82–95.

¹⁹ Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.

²⁰ Атаманенко В. Описи замків князів Острозьких першої половини ХVІІ ст. // *Середньовіччя і ранньомодерні оборонні споруди Волині*. Зб. наук. праць. Кременець, 2006. С. 118–125; Атаманенко В. Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів // *Науково-інформ. зб. Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк»*. Вип. 7. Луцьк, 2011. С. 92–103.

²¹ Тесленко І. Полонне // В кн.: *Князі Острозькі*. Київ, 2014. С. 246–247.

²² Пивоваров С. Минувши Полонне (історико-краєзнавчі нариси). Київ, 2016. 208 с.

²³ Трегубова Т. О. Полонне — місто фортеця ХVІІ століття // *Мистецтво і сучасність*. Київ, 1980. С. 204–210.

²⁴ За часів СРСР — Центральний державний воєнно-історичний архів.

⁷ Див., наприклад: Вечерський В. Фортеці й замки України. Київ, 2011. 664 с.

⁸ Аскоченский В. Очерки Волини в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях. Житомир, 1847. С. 61–63.

⁹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волинский и Овручский. Почаев, 1888. С. 228–252.

¹⁰ SGKP. T. 8. Warszawa, 1887. S. 727–728.

го автора П. Шлезингера²⁵, однак без залучення першоджерел, котрі характеризують стан міста під час перебування у власності князів Острозьких. Ця тема зачіпалася також автором даної статті на підставі опрацювання архівних матеріалів²⁶. Цікавий фактаж був представлений в праці полонського дослідника-краєзнавця А. Козака²⁷.

Історична еволюція міста. Про перші століття існування літописного Полонного відомості вкрай лаконічні. Однак вже в XIV ст. місто вважалося одним з найкращих на Волині. А коли польський король Казимир Великий в 1366 р. заволодів цією територією, то згідно умови з луцькими князями віддав Полонне і загалом Луцьку землю у руки литовського князя Любарта²⁸. Однак стабільний статус міста вперше зафіксовано лише в кінці XV ст., коли воно увійшло до числа 18 провідних поселень на Волині. В 1494 р. великий литовський князь Олександр пожалував Полонне Острозьким²⁹. Відтоді його першими спільними власниками стали князі Михайло та Костянтин Івановичі Острозькі³⁰. Після московського полону К. І. Острозький підсилює обороноздатність своїх міст на південному сході Волині, зокрема Полонного³¹. Тутешній замок вже фіксується як діючий в 1508–1509 рр.³² Очевидно, тоді це було відносно невелике дерево-земляне укріплення, розташоване на мисовидному підвищенні правого берега річки Хомори.

В середині 60-х років XVI ст., коли Полонним недовго володів Криштоф Радзивил, ревізори зафіксували прикрий стан замку. Тут була усього одна башта, а сам замок «дирав и ободраный есть»³³.

²⁵ Szlezzynger P. S. Umocnienia miasta i zamku Polonne na Wołyniu w XVII — XVIII w. // KAIU. T.39. 1994. S.163–186; Szlezzynger P. S. Świątynie Połonnego // SKW. T.2. Kraków, 1994. S.147–166.

²⁶ Ричков П. Джерела Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України, 1992. № 5/6. С. 52–61; Ричков П. Планування та забудова Полонного за картографічними першоджерелами Російського державного військово-історичного архіву // Полонному 1000 років: Матеріали науково-практичної конференції. Полонне, 1995. С. 120–123.

²⁷ Козак А. Оповідання з історії міста Полонного (2016). <http://kozak.su/1791.htm>

²⁸ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 1. С. 232.

²⁹ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892. С. 222.

³⁰ Сас П. М. Феодалные города... С. 153. Ворончук І. Володіння князів Острозьких... С. 11.

³¹ Ворончук І. Володіння... С. 18.

³² Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького... С. 88.

³³ Цит. за: Ворончук І. Володіння... С. 80.

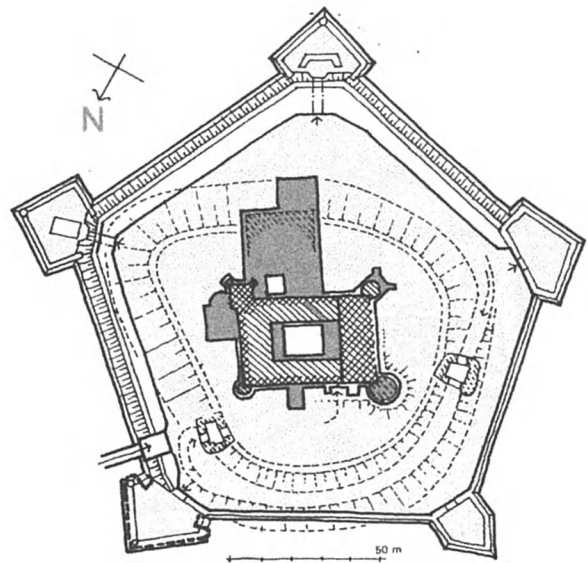

Рис. 2. Замок Любомирських у Новому Вісьничу. 1 пол. XVII ст. За Я. Богдановським

Fig. 2. The Lubomirski Castle in the Nowy Wiśnicz. 1st half of XVII c. After J. Bogdanowski

З контексту зрозуміло, що мова йшла про дерев'яні фортифікаційні конструкції.

У 1576 р. місто повернулося у власність київського воєводи Василя-Костянтина Острозького і до 1620 р. знаходилося у володінні цієї князівської династії. В 1583–1603 рр. власником Полонного був Януш Острозький, відомий своїми фундаціями францисканського кляштору в Межиричі Острозькому, костелів в Старому Костянтиніві, Степані, Деражні, Бережниці та ін. Після поділу володінь В.-К. Острозького між синами Янушем та Олександром Полонне дісталось Олександрові.

«Городок Полон» згадується в 1593 р. російським купцем Трифоном Коробейниковим в його подорожніх записках: «Городок был невелик, стоял на высокой горе, под ним река Хвороша, больше реки Оки, а в другую сторону болото и пруды, а посаду немного. ... В великий мясоед днепровские казаки и черкасы тот городок сожгли...»³⁴.

Від 1603 р. полонськими маєтками володіла мати Януша Острозького Ганна Острозька. Це була доба його активного урбаністичного поступу. Якщо у 1583 р. за поборовим реєстром у місті був зафіксований лише 71 «дим»³⁵ (водночас в сусідньому Острополі — 662 «димів»), то за статистикою

³⁴ Хождение дьяка Трифона Коробейникова // Православный Палестинский сборник. Т. IX. Вып. 3 (27). СПб. 1889. С. 76.

³⁵ У тогочасній статистиці «дим» — одна житлова одиниця з опаленням, в якій проживала родина, тобто за різними обрахунками 6–10 мешканців.

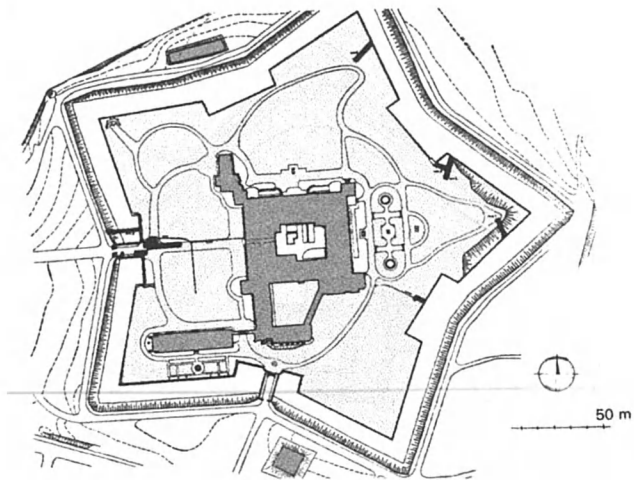

Рис. 3. Замок Любомирських у Ланьчучі.
1 пол. XVII ст. За Я. Богдановським

Fig. 3. The Lubomirski Castle in Lancut.
1st half XVII c. After J. Bogdanovski

1620 р.— 823, а в 1629 р.— 970³⁶ «димів». У 1620-і рр. за чисельністю житлової інфраструктури Полонне поступалося у цьому регіоні лише Острогу та Острополлю. В 1607 р. тут з'явився костел св. Анни на правобережному пагорбі над долиною Хомори³⁷. Однак місто не раз стало жертвою татарських наїздів. Зокрема повідомляється, що в 1617 р. татари «...Полонного брали і попалили»³⁸.

Перед 1646 р. та частина Полонного, яку звали Воля, зусиллями краківського воєводи С. Любомирського була оточена потужними земляними валами, які по своїй обороноздатності, як тоді вважалося, навіть перевершували можливості Львова³⁹. Він також забезпечив місто 80 гарматами, залогою в 400 піхотинців та значними запасами провіанту, які нібито давали місту можливість витримати трирічну облогу⁴⁰. Однак ці приготування виявилися недостатніми для захисту фортечного кордону. Невдовзі це підтвердилося на практиці. 22 липня 1648 р. козаки М. Кривоноса захопили цю фортецю, яка вважалася найнадійнішою на Волині⁴¹. Подібна ситуація повторилася навесні 1651 р. У 1658–1661 рр. тут стояв козацький гарнізон під началом Івана Виговського⁴².

У 1704 р. в Полонному деякий час перебували козаки Івана Мазепи, контролюючи маєтності Любомирських за дорученням польського короля Августа II⁴³. Невдовзі сюди прибули солдати О. Меншикова, під командуванням якого на підупалій фортеці були здійснені ремонтні роботи⁴⁴. У 1708 р. тут квартирувало трьохтисячне російське військо задля захисту західного кордону супроти шведів. У 1711 р. Петро I повернув фортецю Юрію Любомирському, стягнувши кошти за виконання її ремонту російськими солдатами⁴⁵.

У 1718 р. при полонському костелі з'явилася єзуїтська місія в складі трьох місіонерів, яким був наданий будинок, стайня, льох і земельна ділянка «поміж замковим валом і мурованою стайнею»⁴⁶. Цей сакральний об'єкт значною мірою вплинув на абрис зовнішнього оборонного кордону міста. Він не потрапляв в контур правильного бастионного пентагону і зумовив таким чином нерегулярну форму цього фрагменту оборонного валу в його південно-західній частині. Невдовзі відбулося істотне розширення костелу за рахунок прибудов допоміжних приміщень⁴⁷.

В середині XVIII ст. статус і благоустрій Полонного піднявся до «блискучого становища», забезпечивши гарні умови для гучних розваг польської аристократії⁴⁸. Під час придушення Барської конфедерації в 1768–1772 рр. у місто знову увійшло московське військо зі своїм штабом. Приблизно в ці роки у росіян з'явилася можливість безперешкодно, а відтак доволі точно зафіксувати забудову полонської фортеці у вигляді наведених нижче картографічних документів⁴⁹. В другій половині XVIII ст. Полонне певний час перебувало у власності Каспара Любомирського (1742–1780), сеймового посла і водночас російського генерала.

У 1781 р. в містечку гостював король Станіслав Август на зворотній дорозі з Канева, де відбулася його зустріч з імператрицею Катериною II. Монарх оглядав фортецю та навіть виїздив в околиці на полювання. Тодішній власник Полонного Калікст Понінський закликав короля підсилити земляні вали фортеці мурованими стінами, оскільки Полонне — це фактично пограничне місто, а далі вже

³⁶ Ворончук І, Населення... С. 283.

³⁷ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. Киев, 1986. С. 223.

³⁸ Бевзо О. А. Львівський літопис і острозький літописець. Київ, 1970. С. 134.

³⁹ Szlezzynger P.S. Umocnienia miasta i zamku Polonne... S. 165.

⁴⁰ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 1. С. 232; SGKP... S.727; Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. T.2. Warszawa, 1901.S.74.

⁴¹ Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie // RW. T.II. Równie, 1931. S.48.

⁴² Szlezzynger P.S. Umocnienia miasta i zamku Polonne... S.166.

⁴³ Костомаров Н. И. Мазепа. М., 1992. С. 154.

⁴⁴ Пивоваров С. Минувшина Полонного... С. 101.

⁴⁵ Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані хорами України. Харків, 2017. С. 97.

⁴⁶ Załęski St. Jezuici w Polsce. T. 4. Cz. 4. Lwów, 1905. S.1706.

⁴⁷ Szlezzynger P.S. Świątynie... S.152.

⁴⁸ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... Т. 1. С. 233.

⁴⁹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 22366. «План крепости Полопной», [сер. XVIII ст.]; РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 22365. «План Полонской крепости», [сер. XVIII ст.].

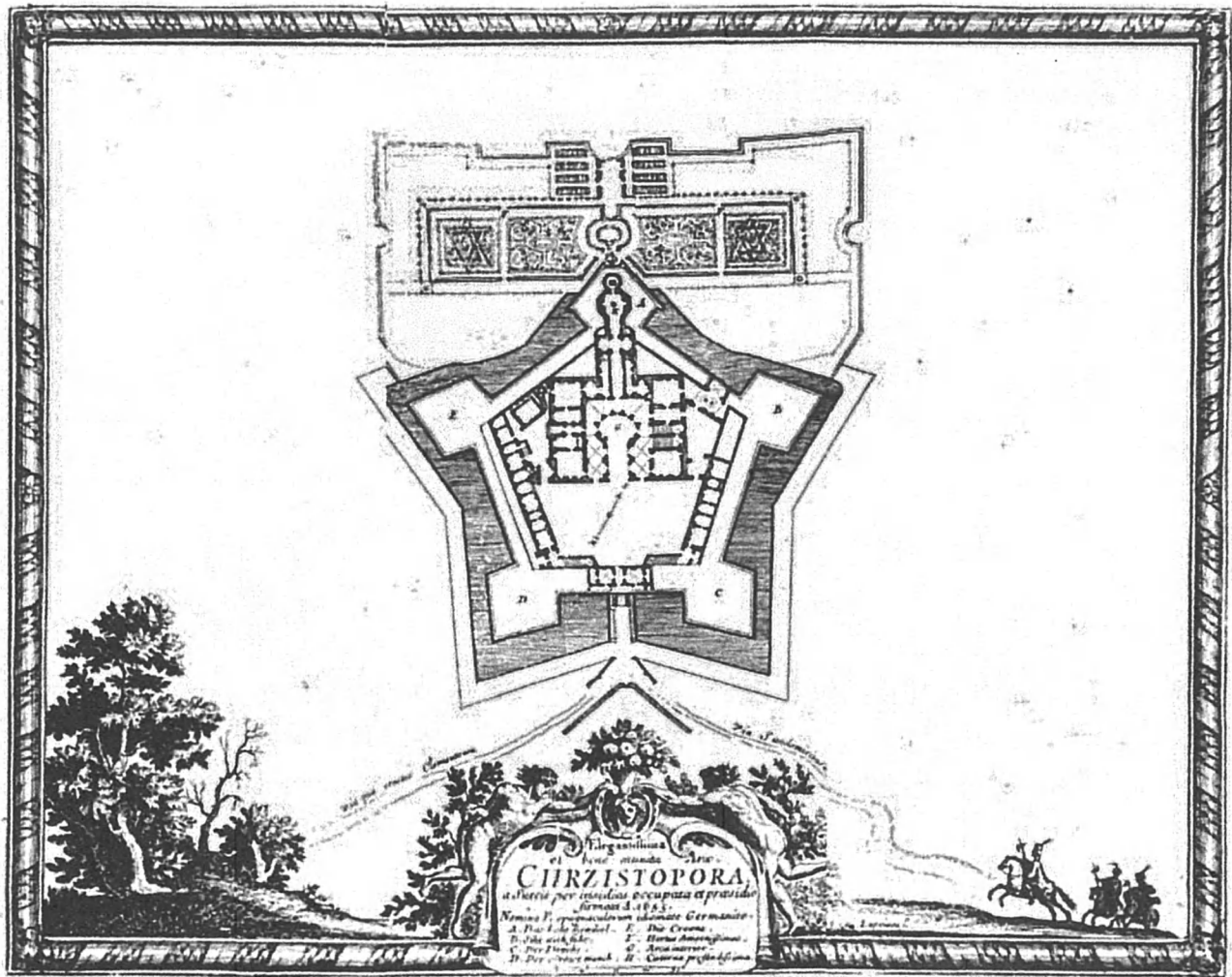

Рис. 4. Замок Кишжтопор. 1621 – 1644 рр. План замку і барокового саду. Гравер Ерік Дальберг, 1655.
Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/File:Dahlbergh_Krzyztopor.jpg.

Fig. 4. The Krzyztopor Castle. 1621 – 1644. Ground Plan of the Castle and Baroque Garden, Engraver Eric Dahlberg, 1655.
Source: https://uk.wikipedia.org/wiki/File:Dahlbergh_Krzyztopor.jpg.

починається небезпечна Україна. Король обіцяв, але до втілення справа не дійшла⁵⁰. У 80-і рр. XVIII ст. місто вважалося одним з найбільш успішних на території Малопольщі поряд з Дубно, Острогом, Костянтиновим, Оликою, Житомиром⁵¹.

3 червня 1792 р. до Полонного прибув професор геометрії і архітектури, майбутній генерал Королівства Польського Кароль Сераковський з метою інспекції оборонних можливостей фортеці та її підсилення. У своєму рапорті він засвідчив фактичний стан замку: «Довжина валів становить 3306 ліктів (близько 1950 м.— П. Р.), і з огляду на те, що фортецю з усіх боків можна захопити за допомогою драбин, тут потрібно мати гарнізон такої сили, щоб під час атаки можна заставити вали

в один ряд піхотинцями. Відповідно,— не менше 2200 чоловік піхоти. Що стосується артилерії, не думаю, що менше ніж 30 дул потрібно. Крім того, оскільки в безпосередній близькості від валів є місця, де ворог повністю закритий від обстрілів нашими гарматами, не завадило б мати 5 гаубиць, які б кидали гранати в ті місця... Оскільки у найближчий час неможливо удосконалити вали, я вважаю за необхідне застосовувати фугаси в місцях, які знаходяться під самими валами і є недоступні для нашої артилерії. Для заповнення підземних камер нам потрібно близько 6000 фунтів пороху»⁵².

Застереження К. Сераковського були цілком слушними, однак явно запізненими. На світанку 17 червня 1792 р. під загрозою оточення росіянами польське військо поспіхом залишило Полонне, понизивши продовольчі та збройні запаси. Очевидно, що

⁵⁰ Козак А. Оповідання з історії міста Полонного (2016); <http://kozak.su/1791.htm>

⁵¹ Bogucka M. Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Warszawa i. i., 1986. S.356.

⁵² Цит. За: Козак А. Оповідання...

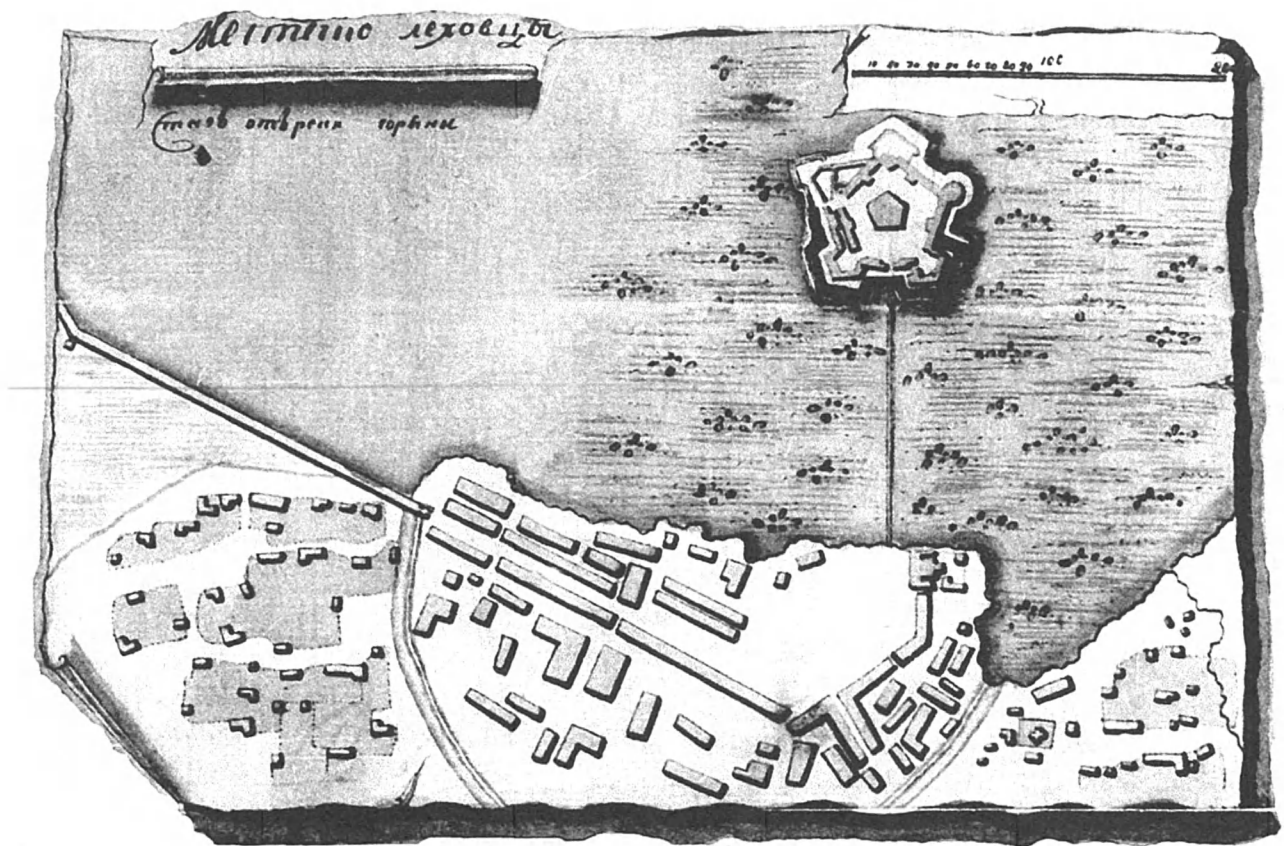

Рис. 5. Замок в Ляхівцях. 2-а пол. XVIII ст. З фондів РДВІА

Fig. 5. The Liakhivtsi Castle. 2-nd half 18th c. RGVIA collection

критичним недоліком оборонних можливостей міста став дисбаланс між ідеалізованою фортифікаційною системою та її фактичним оборонним ресурсом, явно недостатнім для надійної оборони (брак достатньої кількості «піхотинців» та озброєння).

Безперешкодно опанувавши фортецю, російське командування влаштувало тут свій головний штаб, а також військові склади з амуніцією та боеприпасами, перетворивши місто на стратегічний командний пункт. Менш ніж через рік, 7 квітня 1793 р., саме в Полонному генерал-аншеф Міхаїл Кречетніков оголосив про приєднання східної Волині до Росії внаслідок другого поділу Польщі⁵³.

Від середини XIX ст. Полонська фортеця втрачає свою роль в стратегічних планах царського Генштабу і стає на шлях поступового занепаду, однак місто досить інтенсивно розвивалося в демографічному і господарському вимірах. В 1879 р. тут нараховувалося близько 1000 житлових будинків, 9 церков і костел. На кінець XIX ст. діяли також 13 синагог⁵⁴. На зламі XIX–XX ст. була побудована

велика керамічна фабрика Дунін-Карвицьких, що стала важливим чинником новітньої історії міста.

Починаючи від середини XIX ст. і впродовж усього XX ст. продовжувався повільний, однак невпинний процес деструкції цієї пам'ятки фортифікаційного мистецтва, зумовлений природними та антропогенними чинниками. Значна частина колишніх земляних укріплень була розрита. На рештках колишніх валів та бастионів з'явилися нові житлові та громадські будівлі.

Урбаністична історія Полонного. Очевидно, що при локалізації міста в давньоруську добу вирішальним чинником були сприятливі можливості його пристосування до місцевого ландшафту на правому підвищеному березі ріки Хомори та на лівобережних пагорбах⁵⁵. Місто мало поліцентричний характер, про що свідчать декілька стародавніх поселень, відкритих археологами з обох сторін річки. Неодноразово відзначалися величезні розміри поселення в давні століття, особливо за часів володарювання Острозьких.

Потужний поштовх в розбудові міста зроблений за часів князя Олександра Острозького. Про це свід-

⁵³ [Петров М.]. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. С. 229.

⁵⁴ Kravtsov S. R., Levin V. Synagogues in Ukraine. Volhynia. Vol.2. Jerusalem, 2017. P. 541.

⁵⁵ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание... С. 228.

чить привілей, який у 1603 р. він дав місцевим жителям на звільнення від податей на 20 років з умовою, «...аби будинки у місті польським трибом будували [...] А коли так добре і гарно побудуються, обіцяє і Магдебурзьке право й інші вольності надати»⁵⁶. Від 1607 р. місто де-факто вже мало магдебурзьке право. За інвентарем 1620 р. тут налічувалося 823 будинки («дими»), а за пізнішим реєстром 1629 р. ще більше — 970⁵⁷.

Станом на кінець XIX ст. місто мало розлогу територію, яка включала Старе і Нове міста, а також міське ядро (Волю) з ринковою площею поблизу старого замку Острозьких. Існували також передмістя Маріан, Тернов, а ще п'ять приміських сіл (Ізабелина, Горошкова, Бортників, Монастирка, Хоморця), двоє хуторів та слобода Вигнанка.

Перший достатньо інформативний, офіційно задокументований опис замку і міста загалом міститься в інвентарі 1620 р., укладеному в процесі поділу маєтностей між одруженими доньками князя Олександра Острозького — Софією Любомирською, Катериною Замойською та Анною-Алоїзою Ходкевичевою⁵⁸. Звичайно, в ньому не йде мова про конкретні характеристики міської будівельної інфраструктури, однак з поданих відомостей може бути сформована певна узагальнена картина.

Отже, станом на 1620 р. у місті «на Волі» існувала двочленна просторова структура: власне князівський замок і передгороддя, безпосередньо до нього прилегле. Замок був відділений від передгороддя ровом з містком попереду. За ровом знаходився земляний вал, в який також був вбудований вхідний міст. При цьому вході над воротами існувала ще й «міцна дубова башта на вісім граней»⁵⁹, нагорі якої містилася зброярня. Наліво від цієї башти зафіксовано ще одну «малу башту». Далі в описі згадуються характерні замкові об'єкти: велика «ізба», світлиця з шістьма вікнами «з добрими скляними шибками в олові», кімнати, сінці, муровані комини, дощата підлога, «мурована піч на чотирьох мурованих колонах»⁶⁰, в одній з кімнат «чотири вікна зі скляними

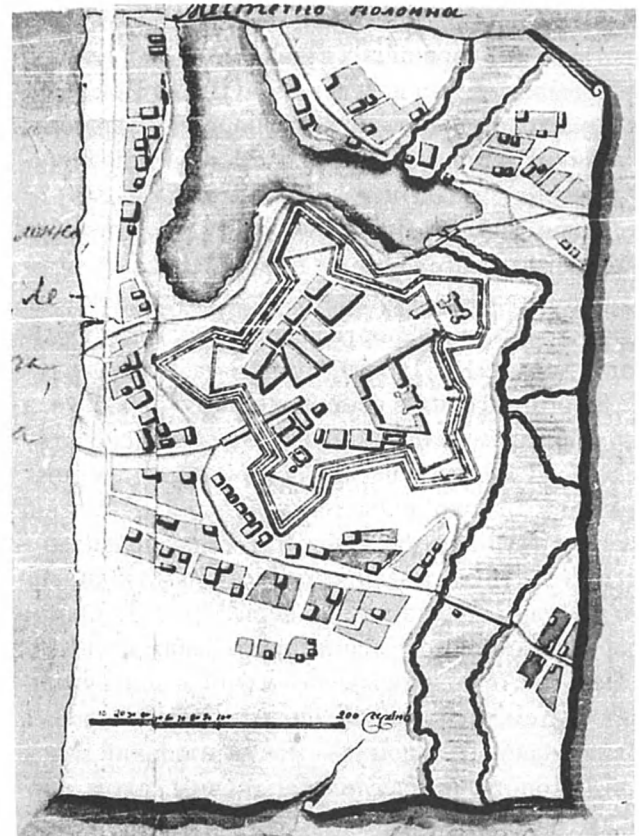

Рис. 6. План містечка Полонного в складі картографічного компендіуму. 2-а пол. XVIII ст. З фондів РДВІА

Fig. 6. Plan of the Polonne town in the map compendium. 2-nd half 18th c. RGVIА collection

венецькими шибками в олові»⁶¹. Згадується також низка інших дерев'яних будинків. Там же відмічені стайня, а ще замковий цейхгауз з гарматами та різноманітною допоміжною амуніцією. Опис не дає детальної уяви про архітектурно-планувальні особливості тогочасного замку, однак засвідчує в цілому його доволі пристойний стан, який відповідав вимогам князівського помешкання. Основним будівельним матеріалом тут виступає деревина разом з земляним валом.

У 1621 р. місто дісталось Станіславу Любомирському разом з приданим дружини Софії Острозької.

Важливим аспектом подальшої історії полонської фортеці є теоретичне підґрунтя та практичні інспірації її еволюції. Bastіонні типи укріплень, що з'явилися в Італії ще в першій половині XVI ст., пройшли вже на той час певну еволюцію і в своїй голландській версії з'явилися на території Польщі на початку XVII ст.⁶². В замкнених bastіонних фортецях найпоширенішим типом для невеликих укріплень

⁵⁶ Цит. за: Заяць А. Урбанізаційний процес... С. 116.

⁵⁷ Ворончук І. Населення Волині... С. 283.

⁵⁸ Див.: Володіння князів Острозьких... С. 50–51.

⁵⁹ Володіння князів Острозьких... С. 232.

⁶⁰ Володіння князів Острозьких... С. 232–233. Інформація про «муровану піч на чотирьох колонах» може свідчити про існування цікавого, згодом практично втраченого типу середньовічної печі, а фактично невеликої кімнати-кухні, яка знаходилася поміж чотирма опорами, що підтримували склепіння і високий комин. Навколо печі облаштовувалися житлові приміщення. Єдиний відомий нам уцілілий фрагмент подібної конструкції на Волині знаходиться в Межиричі Острозькому поблизу монастирського комплексу і колишньої Заславської брами. (див. нижче повідомлення П. Ричкова, с. 206–213).

⁶¹ Володіння князів Острозьких... С. 234.

⁶² Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte. Warszawa-Kraków, 2002. S.107.

стали квадратні або прямокутні плани з чотирма bastionami на зовнішніх кутах. Лише спорадично зустрічалися схеми на плані трикутника. При збільшенні площі, що потребувала оборони (наприклад у великих містах), кількість bastionів могла відповідно зростати (Варшава — 14, Гданьськ — 21).

Новий власник Полонного, очевидно, був добре обізнаний з тогочасними новаціями замкового будівництва з використанням bastionів, зокрема з проектами таких фортифікаторів як Адам Фрейтаг⁶³ та Маттіас Дьоген⁶⁴. Зокрема, в 1620-х рр. С. Любомирський в своїх володіннях реалізував дві фортифікаційні пентагональні схеми: спочатку в Новому Вісьничі на місці старіших оборонних систем (баштової та бастейової)⁶⁵ (рис. 2), а дещо пізніше — у Ланьчуті, також на засадах правильного п'ятикутника з великими bastionami відповідно до старо-голандської манери⁶⁶ (рис. 3). Окрім фортифікаційного будівництва С. Любомирського, в Польщі є інші приклади реалізації розпланувальних систем, заснованих на пентагональній формі. Один з найбільш відомих — монументальний замок Кшиштопор з прилеглим бароковим садом, споруджений Кшиштофом Оссолінським протягом 1621–1644 рр. з гігантськими витратами в сумі 30 млн. злотих⁶⁷ (рис. 4).

Новий господар Полонного і тут підійняв масштабну спробу модернізації старих міських укріплень на Волі. Навколо старого дерев'яного замку Острозьких була впроваджена простора bastionна система на плані пентагону. За оцінкою одного з польських істориків, новосформоване місто-фортеця перетворилося таким чином на знамениту на той час резиденцію Любомирських з потужними окопами, значною залогою, 70 гарматами навколо валів і навіть з трьомастами бочками вина в підвалах⁶⁸.

Однак на відміну від Вісьничі та інших взірців, в Полонному пентагональна схема отримала інший функціональний зміст і відповідно інший просторовий масштаб, охоплюючи усю центральну частину міста, включно зі старішим князівським замком Острозьких, ринковою площею, ратушою, церквою, католицьким костелом та міщанськими домами. Це добре помітно на більшості фіксаційних планів.

⁶³ Див.: Freytag A. *Architectura militaris nova et aucta...* Leyden, 1631.

⁶⁴ Див.: Matthias Dögen. *Architectura militaris moderna*. Elzevier, 1647. Fig. XCII, CVIII.

⁶⁵ Bogdanowski J. *Architektura obronna...* Tabl.168A.

⁶⁶ Bogdanowski J. *Architektura obronna...* Tabl.165A.

⁶⁷ Замок Кшиштопор, поземний план споруд і саду бароко, 1655 р. Гравер Ерік Далберг. https://uk.wikipedia.org/wiki/File:Dahlbergh_Krzyztopor.jpg

⁶⁸ Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych. 1646–1648. Opowiadania i źródła*. T.II. Lwów, 1869. S.170.

Враховуючи стратегічне значення Полонного для оборони південно-східної Волині, С. Любомирський створює тут нові міські укріплення також з п'ятьма bastionami на зовнішніх кутах. Зазначену в літературі дату цього будівництва під 1640 р.⁶⁹ слід скоріше вважати завершальною, оскільки самі роботи, очевидно, розпочалися значно раніше. Цілком імовірно, що новоствореній bastionній системі передувала більш архаїчна лінія оборони з земляними валами та палісадом, подібна то тієї, котру раніше створив Януш Острозький у своєму Межиричі біля Острога.

Автор полонського фортифікаційного комплексу, а також старішої замкової будівлі, документально не засвідчений. Однак, тривала праця італійського архітектора Мацея Траполи в Новому Вісьничі та в Ланьчуті для С. Любомирського, може свідчити про його причетність і до фортифікації в Полонному⁷⁰. На території Волині подібна розпланувальна схема в середині XVIII ст. з'явилася також в Ляхівцях на Волині як острівна резиденція Яблоновських (рис. 5).

Створюючи новий оборонний кордон навколо Полонного, С. Любомирський водночас перебудовує старий замок-резиденцію Острозьких. Результат перебудови відтворений на старих планах як досить прикметна будівля з чотирма круглими наріжними баштами і підвищеною центральною частиною (другим поверхом). Разом з прилеглими флігелями навколо цього замку утворився автономний дворовий простір на трапецієподібному плані з габаритами приблизно 120 на 110 метрів. Відтак, оновлена князівська резиденція Острозьких-Любомирських фактично стала виконувати функцію «фортеці у фортеці». Її головна будівля мала своїми віддаленими аналогами замок Любомирського в Новому Вісьничу⁷¹ та келії францисканського кляштору в Межиричі Острозькому. Щоправда, в Полонному замок-палац не мав внутрішнього дворику, а отже був істотно меншим від вісьницького прототипу. Разом з тим це був достатньо розповсюджений тип аристократичної житлової будівлі у поєднанні з оборонним символізмом наріжних башт.

Покажемо масштабне співставлення пентагонів у Новому Вісьничі та Полонному. Якщо порівняти їхні діагональні розміри (без врахування bastionів), то в першому випадку він складе орієнтовно 145 м, а в другому — майже 400 м. Ця доволі істотна від-

⁶⁹ Очерки Волини в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях, издаваемое при «Волинских Губернских Ведомостях» под редакцією В. Аскоченского. Житомир, 1847. С. 62.

⁷⁰ Łoza St. *Architektki i budowniczowie w Polsce*. Warszawa, 1954. S.313–314, 387.

⁷¹ https://uk.wikipedia.org/wiki/7#/media/File:Nowy_Wi%C5%9Bnicz.jpg

мінність свідчить про те, що вісницький пентагон функціонально був допасований до просторових параметрів князівського замку, тоді як полонський — до просторових параметрів цілого міста.

Польське командування поклало на фортецю в Полонному стратегічні сподівання у протистоянні з російським військом. Власник міста генерал-майор К. Дунін-Карвицький в 1792 р. брав участь у польсько-російській війні на стороні конфедератів. Під командуванням Т. Костюшки на фортеці були поспіхом здійснені ремонтні заходи і навіть влаштовані військові склади⁷². Однак невдовзі роботи були зупинені і конфедерати відступили в напрямку Острога, втративши в Полонному частину своєї амуніції і озброєння⁷³.

В 1880-і рр. М. Теодорович подав короткий опис міських укріплень, що ґрунтувалася на історичних переказах та власних спостереженнях: «В Новом и Старом местечках Полонного до сих пор еще видны следы каменных стен и башен. Это остатки того грозного замка, который был построен еще в удельный период русскими князьями в 12 веке⁷⁴, и тех укреплений, которые воздвигнуты были князьями Любомирскими в 17 веке. При Любомирских Полонские укрепления имели следующий вид. Самая середина базарной площади, названной Волею, около замка обнесена была вокруг большим валом, на котором вбиты были остроконечные дубовые палисадины, вышиною в полтора человека; вокруг вала проведены были глубокие рвы, снабженные из пруда водою. При въезде в замок с трех сторон, — так как он имел трое ворот⁷⁵, — устроены были на железных цепях всякие подъемные мосты, которые с наступлением ночи, после пушечного выстрела, были поднимаемы. При этих постах находились башни, называемые бойницами, из которых одна и доселе существует. Северная башня, известная под именем «кривой брамы», была длиннее других и с разными приделками. О существовании западной башни свидетельствует и теперь еще находящиеся на том месте камни в рост человека, называемые местными жителями — «подвалами». Быть может под этою башнею находились подземелья, известные под именем «Индии». Средняя башня близ Троицкой церкви недавно снесена под постройки еврейских домов. Эти башни служили укреплениями, с которых защищались от неприятельских нападений, так как вверху их стен

сделаны были амбразуры, в которых находились пушки. Вооруженные казаки, содержавшиеся на счет полонских жителей и всегда стоявшие при башнях, по первому сигналу готовы были к отражению врагов»⁷⁶.

Історична картографія Полонного. Неодноразово зазнаючи втрат, піддаючись ремонтам та перебудовам, Полонська фортеця тим не менш дійшла до середини XVIII ст. в досить пристойному стані. Це стало причиною особливого зацікавлення нею з боку російського військового відомства.

Свідченням цього інтересу є створення низки топографічних карт Полонного. Наразі автору відомі шість автентичних фіксаційних планів міста, що походять з XVIII — 1-ї пол. XIX ст. П'ять зберігаються в Російському державному воєнно-історичному архіві, один — в Національній бібліотеці Польщі. Усі російські примірники не мають докладного датування, в архівних формулярах чотири з них віднесені до кінця XVIII ст., один — до першої половини XIX ст. Документи російського походження — рукописні, виконані на папері, тоновані аквареллю в кольорі, відрізняються один від одного за почерком підписів та особливостями виконавської графіки, авторські підписи відсутні. Польський екземпляр згідно атрибуції П. Шлезинґера⁷⁷ датується 1792 р. Слід відзначити, що пошуки історичної картографії Полонного в інших архівних збірках не дали позитивного результату. Причина, очевидно, в тому, що це місто не було цікаве пізній російській владі і тому до нас дійшли лише ті матеріали, які в минулому становили безпосередній військово-оборонний інтерес.

Подаємо ці документи в тій послідовності, яка, на наш погляд, відповідає хронології їхнього створення.

1) План в складі картографічного компендіуму⁷⁸ (рис. 6). Цей доволі схематичний, однак, як здається, найстаріший план Полонного (1760-і рр.?) під назвою «Местечко Полонна» включено до складу рукописного графічного документу, де на одному аркуші представлені невеликі і досить схематичні креслення декількох волинських міст. Невідомий автор, обираючи конкретні масштаби для цих міст, очевидно, керувався завданням помістити ці креслення на одному аркуші, а тому їх позиціонування стосовно сторін світу не є уніфікованим. Присутність на одному аркуші найважливіших фортець та замків південної Волині, схоже, була пов'язана

⁷² Encyklopedia kresów. Kraków, 2004. S.352.

⁷³ <http://www.bibula.com/?p=27563>

⁷⁴ В цьому описі М. Теодорович згадує рештки укріплень з XII ст., оминаючи чомусь фортифікаційні роботи, виконані в кінці XVI — на початку XVII ст. родиною князів Острозьких.

⁷⁵ Наявна картографія фіксує лише дві брами — П.Р.

⁷⁶ Теодорович Н. Историко-статистическое описание... С. 234–235.

⁷⁷ Szlezzynger P. Umocnienia... S.174.

⁷⁸ РДВІА, ф.ВУА, сп. 21546, а.1. «План местечек Заславля, Полонна, Олыки, Ляховцы, Острога, Мендзерича и Дубно».

з російськими військово-стратегічними інтересами стосовно Речі Посполитої.

Окрім Полонного тут вміщено також плани ще сімох міст: Ізяслава, Олики, Острога, Межирича (Острозького), Дубна, Ляхівців. Бродів. Усі вони доповнені своїми власними масштабними лініями, які доволі істотно відрізняються, налічуючи від 50 до 200 сажнів в англійському дюймі. Укладені імовірно однією особою, очевидно для російського військового командування з розвідувальними цілями. Хіба що випадковим збігом можна пояснити той факт, що серед представлених восьми об'єктів три (!) мали фортифікації на плані пентагонів (Полонне, Ляхівці, Броди).

Представлений тут план Полонного виглядає досить схематичним і відтворює лише загальну міську структуру та лінію зовнішньої міської оборони з п'ятьма земляними бастионами. Абриси трьох бастионів мають правильну геометричну побудову. Два інші, зорієнтовані на захід та південний захід, втралили правильну форму, що було зумовлено потребою їхнього пристосування до існуючого ландшафту. Гідрографічна ситуація характеризується наявністю з південної сторони розлогого ставка, який на той час з двох сторін охоплював південний бастион, майже впритул наближаючись до його фасів. Орієнтація міста щодо сторін світу не вказана, де факто північний напрямок скерований донизу. Висотні характеристики рельєфу відтворенні дуже спрощено акварельним тонуванням лише в місцях істотних перепадів рельєфу. Показані усі найближчі передмістя з окремими садибами, а також гідрографічна ситуація з руслом річки Хомори, штучним ставком та лівобережними притоками. Виразно зафіксовано головний доступ до міста-фортеці, влаштований у вигляді мурованої брами посередині північно-східної куртини. Друга міська брама, котра чітко артикульована на усіх інших давніх планах міста поблизу езуїтського костелу, тут не виявлена зовсім, що можна вважати неточністю або неухважністю картографа. Пояснення, легенда чи будь-які текстові коментарі на цьому документі відсутні.

Спрощений характер цього документу засвідчується також надміру узагальненою локалізацією костелу, при якому в 1717–1772 рр. діяла езуїтська місія⁷⁹. Він відтворений у вигляді прямокутного плану з чотирма наріжними баштами, що засвідчує відсутність у картографа можливості ближчого знайомства з цією сакральною будівлею.

По усьому оборонному периметру міста досить акуратно прокреслені самі бастиони та куртини,

і навіть зафіксований невеликий кавальєр навпроти князівського замку. Внутрішня забудова фортеці показана досить умовно у вигляді схематичних ділянок, подібних до невеликих кварталів.

План внутрішнього замкового комплексу складається власне з замкової будівлі з наріжними баштами та трапецевидного в плані двору, оточеного по усьому периметру допоміжними будівлями господарського призначення. За типологічними ознаками цей замок є характерною комбінацією житлової будівлі з фортифікаційними рудиментами, — щось схоже на те, як були, наприклад, акцентовані зовнішні кути замку-палацу Станіслава Любомирського у Вісьничу.

Варто також зауважити, що цей палац в межах фортеці мав ще свій додатковий кордон з двома дворовими просторами. Одна сторона палацу виходила безпосередньо в сторону головної фортечної площі, а інша з протилежного західного боку — до куртини. Таким чином в західній частині фортеці була сформована автономна зона, яка успадкувала територію старого замку Острозьких, а пізніше в нових умовах слугувала оборонною резиденцією Любомирських. На користь цього припущення говорить також та обставина, що в центральній частині цієї куртини була вбудована невелика мурована башта (не збереглася), зорієнтована на річкову долину. Її призначення, вочевидь, полягало в підсиленні обороноздатності цієї ділянки оборони зі сторони річкової долини. Не виключено також, що башта ця з'явилася навіть раніше від міських бастионів і входила раніше до складу замку Острозьких.

Згідно з вказаною на цьому плані масштабною лінійкою відстань між зовнішніми кутами протилежних бастионів склала близько 550 метрів, а загальна площа, включаючи бастиони, обіймала близько 17 гектарів. Цей параметр однозначно вказує на типологічну характеристику реалізованого комплексу як суто урбаністичної структури з наміром забезпечити обороноздатність міста в цілому. А отже дефініція «старий полонський замок» має стосуватися не загальноміських укріплень з бастионами, а власне тієї замкової будівлі, яка присутня на усіх п'ятьох мапах.

Цікавою особливістю цього документу є також існування локальної дороги вздовж фасу південного бастиону зі входом через місток та браму на територію Старого міста, яке в попередніх століттях, очевидно, відіграло роль громадського центру з власною ринковою площею і декількома дерев'яними храмами. Загалом, однак, складається враження, що автора цього плану цікавили передовсім міські фортифікації, а рядова забудова лише та, яка знаходилася в безпосередній близькості до укріплень.

⁷⁹ Poplatek J., Paszenda J. Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972. S. 249.

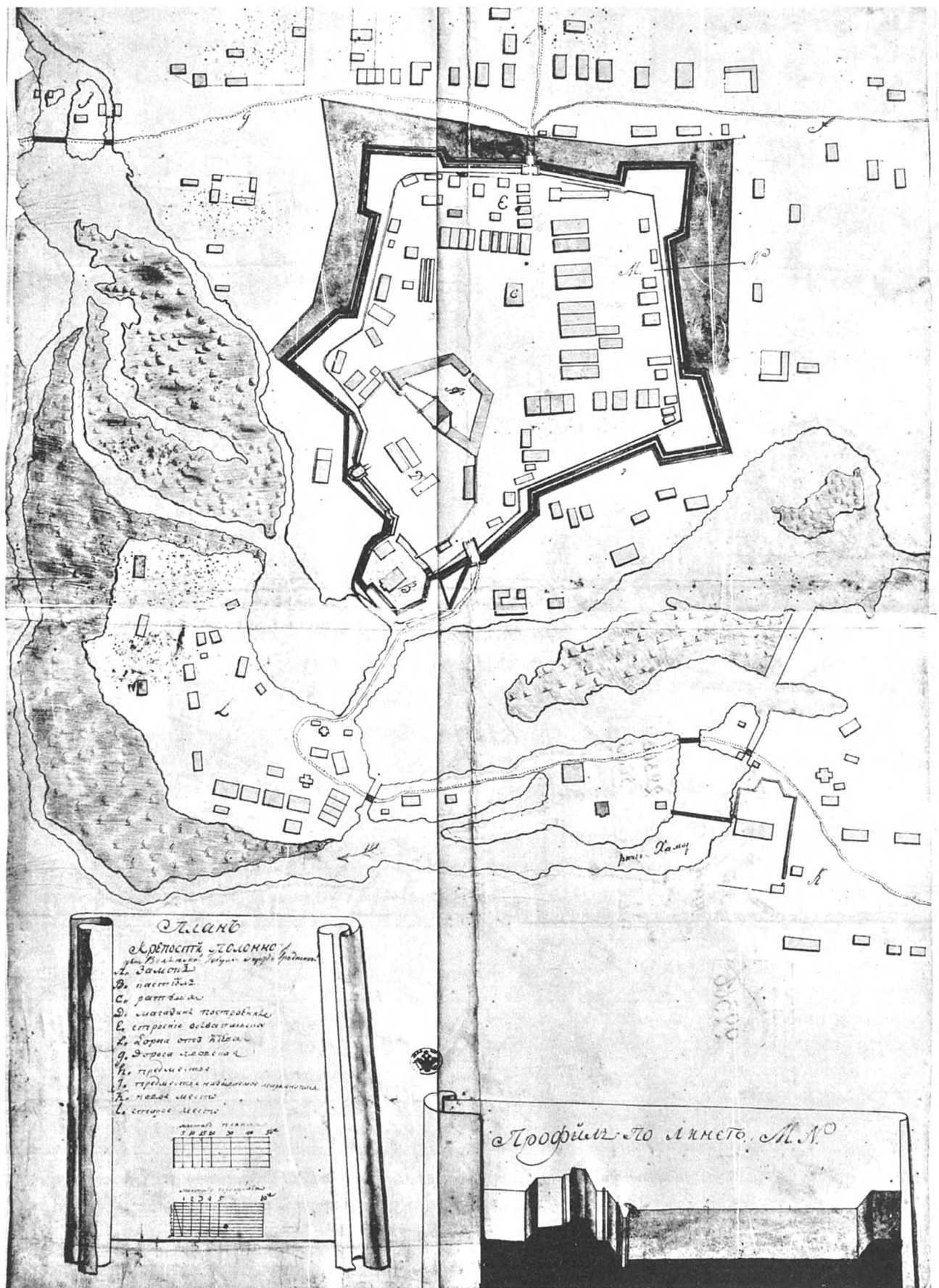

Рис. 7. «План крепости Полонно». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДВІА

Fig. 7. The Polonno Fortress Plan. End of 1760s. (?). RGVA collection

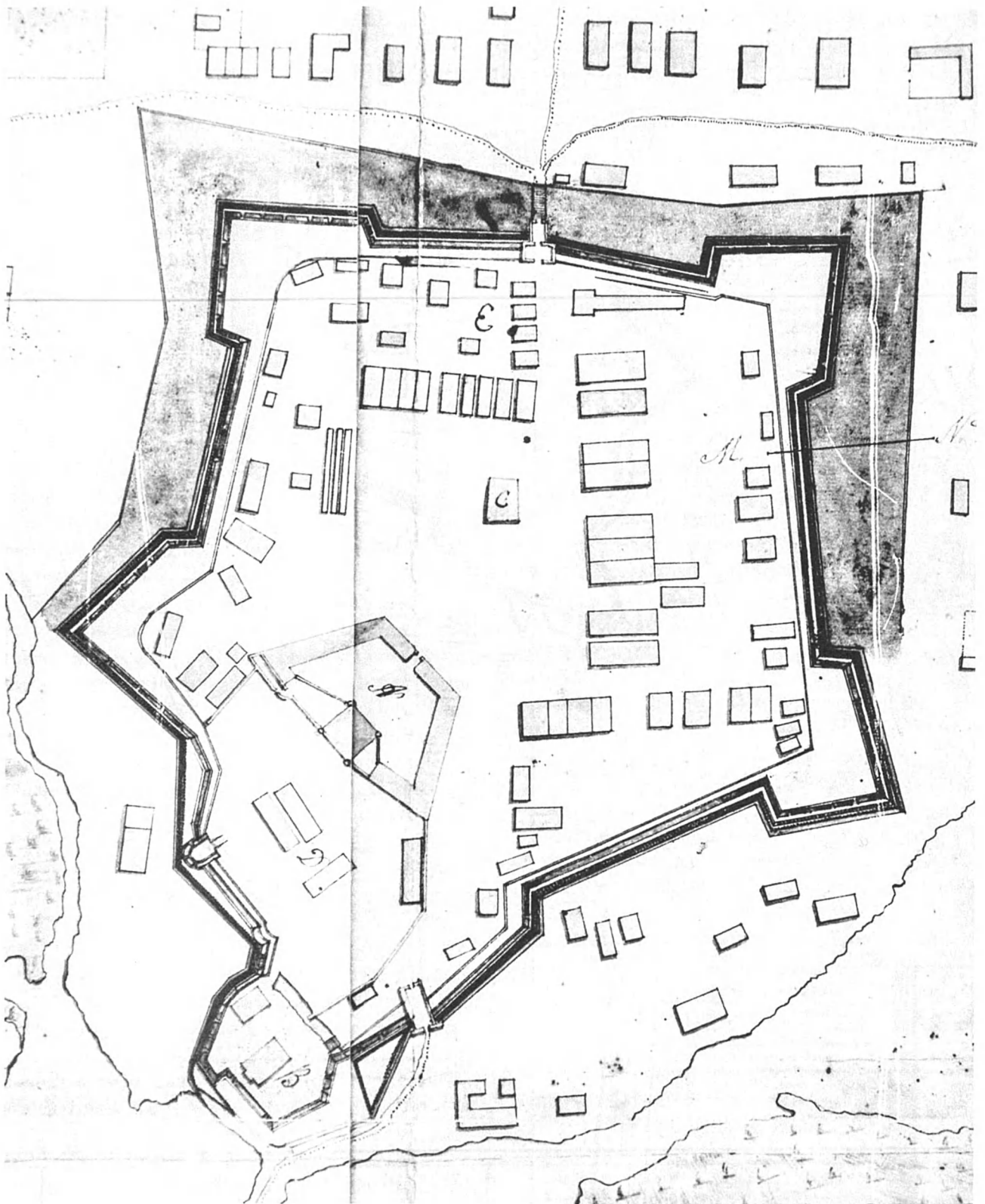

Рис. 8. «План крепости Полонно». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДВІА. Фрагмент

Fig. 8. The Polonne Fortress Plan. End of 1760s. (?). RGVA collection. Fragment

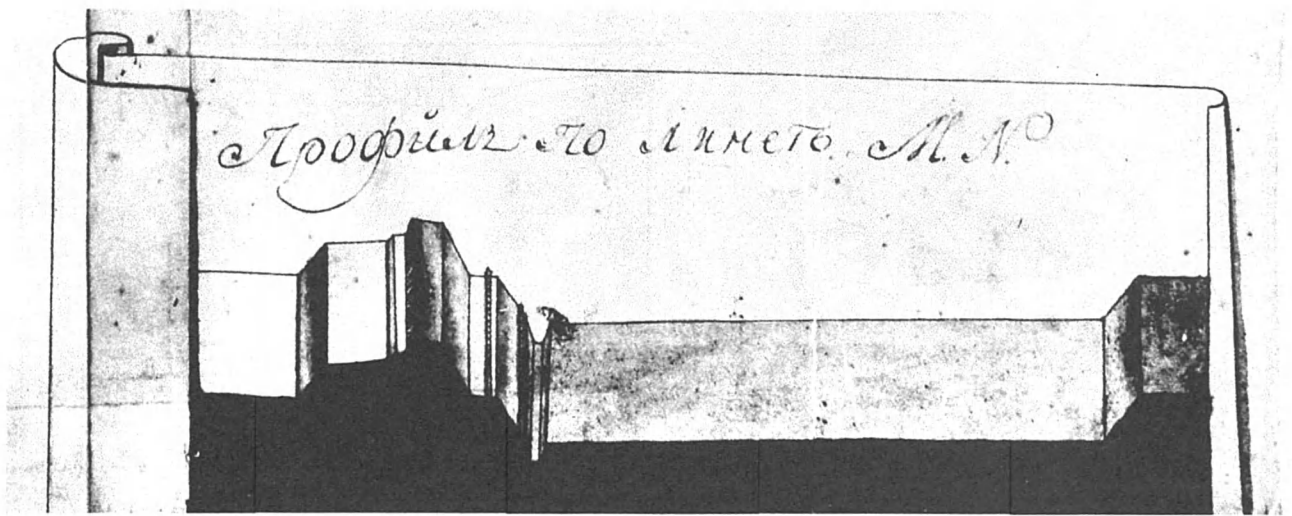

Рис. 9. «План крепости Полонно». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДВІА. Фрагмент з поперечним профілем

Fig. 9. The Polonno Fortress Plan. End 18th c. (?). RGVA collection. Fragment with transverse profile

2) «План крепости Полонно»⁸⁰ (рис. 7–8). Досить великий за розміром (бл. 50 x 70 см), а відтак і досить детальний рукописний план під назвою «План крепости Полонно» хронологічно виглядає як явно пізніший від наведеного вище. Про це свідчить і шрифт, яким користувався його укладач, і, головне, та обставина, що невідомий картограф мав достатньо сприятливі умови для безперешкодного і детального ознайомлення з об'єктом картографування. Це може означати, що фортеця в момент укладання цього плану знаходилася під контролем російського війська. Така можливість, як вже згадувалося вище, була у російського гарнізону, розквартированого у Полонному протягом 1768–1772 рр. під час протиборства з Барською конфедерацією. Хоча в статті П. Шлезінгера⁸¹ цей план, на нашу думку, безпідставно і без аргументації датовано 1792 р., до того ж з виказом сумніву щодо його російського походження.

Легенда до цього плану досить лаконічна і нараховує лише 11 позицій, а саме: «А — замок, В — кастіоль; С — ратуша; D — магазини построенные; E — строение обывательское; F — дорога от Киева; G — дорога ляшская; H — предместье; J - предместье называемое Марианополь; K — новое место; L — старое место»⁸². Згадка в легенді дороги «от Киева» і дороги «ляшской» однозначно говорить на користь того, що виконавцем був російський картограф, який мав можливості вільного доступу

до усіх частин міста для зйомки. Зазначені на цьому плані Старе та Нове міста диспонували доволі незначними територіями і до того ж мали фактично острівне положення в заплаві річки Хомори з її примхливими розгалуженнями. Натомість сам план міста виконано в дрібнішому масштабі: в 1 англійському дюймі — 20 сажнів (бл. 1: 1720).

Водночас цей план наочно демонструє, наскільки витривалою в часі виявилася містобудівна структура Полонської фортеці від моменту її закладання С. Любомирським, тобто від 1640-х рр., коли вона сформувалося в своїх загальних параметрах. Хоча в подальшому відбувалися неодноразові напрями і корективи як щодо зовнішніх укріплень, так і щодо внутрішньої забудови. Тим не менш цей документ можна вважати таким, що достатньо адекватно засвідчує усі основні характеристики міста-фортеці.

Його розпланувальний абрис характеризується помітними відхиленнями від правильної пентагональної схеми. В цих відхиленнях можна вбачати двоякий підтекст. Схоже, що вже первісна схема на час заснування фортеці С. Любомирським мала відхилення від геометрично правильного пентагону, що зумовило помітні відмінності в довжині куртин і формі бастионів. До того ж, західний мис фортечної території як важливий фортифікаційний чинник спровокував нерегулярний виступ за межі пентагону, що було продиктовано потребою інтеграції у фортечний простір сакрального об'єкту, — католицького костелу.

Як внутрішня, так і зовнішня забудова міста-фортеці на цьому плані відтворені шляхом позначення окремих будівель, що є важливим для оцінки просторових засад їхньої локалізації. Досить детально передано гідрографічну ситуацію

⁸⁰ РДВІА, ф. ВУА, сп.22366. «План крепости Полонно». Кін. 1760-х рр. (?). Під заголовком іншою рукою, явно пізніше помилково дописано «ув Волынской губернии уезда Гродненского» (?).

⁸¹ Szlezzynger P. Umocnienia... S.176, Ryc.19.

⁸² Частково збережені особливості оригінальної орфографії.

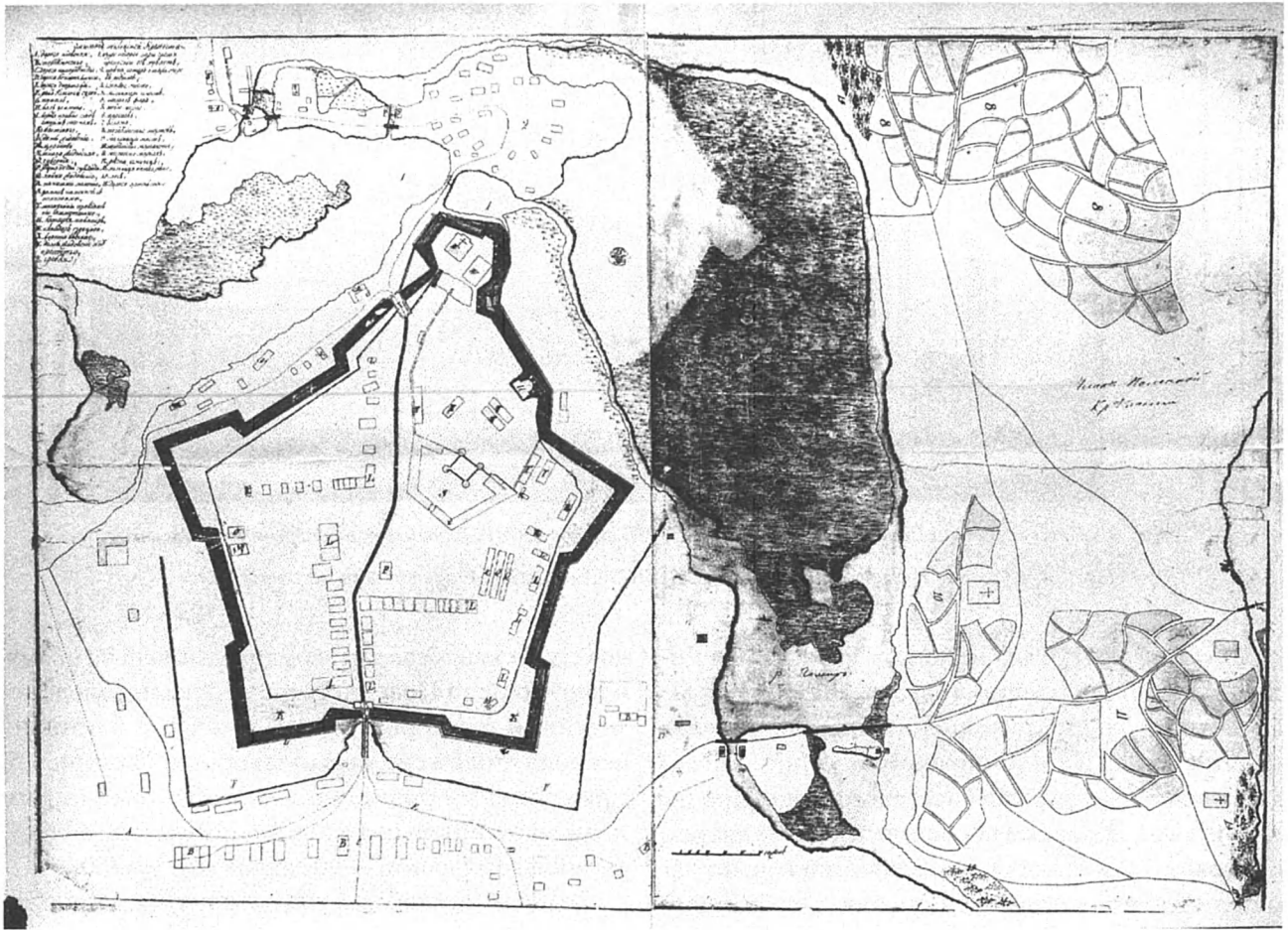

Рис. 10. План під назвою «Описание Полонской крепости». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДВІА

Fig. 10. The Town Plan titled as „Description of Polonska fortress.”. End of 1760s (?). RGVIA collection

р. Хомори. Також детально відображені фортечні споруди з показом профілів валу та рову, палісаду, горішніх артилерійських позицій по фасах та фланках всіх бастионів, а також у північній куртині. Відображено планування внутрішнього замку, його споруди та огорожа. Обидві в'їзні брами показано дещо спрощено.

Важливою особливістю цього документу є долучення в його нижній правій частині розрізу «М — N» (рис. 9) з поперечним профілем по південно-східній фортечній куртині (масштаб в 1 англійському дюймі — 5 сажнів, тобто приблизно 1: 430). Раніше цей профіль був представлений у статті Т. Трегубової у вигляді схематичного прорису⁸³. Цей локальний фрагмент відтворює декілька конструктивних частин, характерних для конструкції земляних бастионів (в напрямку назовні): внутрішня частина валу (передвал, підвал) висотою біля 3,5 м⁸⁴ та шириною бл. 6,5 м; невелика приступка для стрільців висо-

тою бл. 1 м і шириною бл. 1,5 м; основна верхня частина оборонного валу висотою бл. 2 м і шириною 3,5 м. З зовнішньої сторони частинами профіля є: основний вал висотою бл. 6,5 м з крутою лицевою поверхнею (бл. 60°), підвалля з палісадом шириною бл. 2,5 м на рівні земної поверхні. Прямо перед підваллям передбачався достатньо глибокий рів (бл. 6 м), однак відносно незначної ширини (бл. 2,5 м). Звертає на себе увагу також дещо гіпертрофована ширина зовнішньої фоси (згідно з кресленням — майже 55 м) при глибині 4,5 м. Цей явний дисбаланс між вийнятим і відсипаним ґрунтом в даному перерізі фортифікаційного профілю може свідчити про використання видобутого ґрунту в інших частинах фортеці.

На наше переконання, саме цей план є найдавнішим серед тих, що були безперешкодно, а відтак досить детально укладені російськими картографами невдовзі перед або відразу після першого поділу Речі Посполитої. На користь такого припущення говорить використання архаїзованого шрифту і дещо спрощене відтворення навколишньої забудови.

⁸³ Див.: Трегубова Т. О. Полонне — місто фортеця... С. 209.

⁸⁴ Всі розміри подаються відповідно до масштабної лінійки, що є в документі.

3) «Описание Полонской крепости»⁸⁵ (рис. 10, 11). Цей документ є найбільш детальним серед відомих нам картографічних джерел XVIII ст. Його експлікація нараховує 39 позицій, з яких 24 індексовано літерами латинського алфавіту, а ще 15 — в цифровий спосіб. Позначення в експлікації єзуїтського кляштору вказує на його укладання не пізніше 1773 року, коли цей орден припинив своє існування на теренах Волині.

На відміну від попереднього плану північний румб тут традиційно спрямовано до верху аркуша. Головна його перевага порівняно з попередньою версією — в значно змістовнішій легенді. Хоча і локалізація окремих споруд, і загальна просторова структура фортеці досить подібні до попереднього плану. Не викликає сумнівів і їхня хронологічна близькість і, можливо, «генетична» спорідненість. А відмінності, в першу чергу, стосуються більш реалістичного масштабування окремих будівель при нанесенні на план.

Таким чином, тут зафіксовано особливості ландшафту, дороги, переважно більшість наявних будівель та споруд на території міста, — як в межах фортеці, так і ззовні. Вжитий масштаб за підрахунками на підставі наявних масштабних лінійок орієнтовно складає 1:1700, тобто практично аналогічний до попереднього документу. Це навіть наводить на думку про імовірність їхнього синхронного виконання. Однак даний документ все-таки дещо відрізняється масштабними спотвореннями окремих об'єктів і саме тому може розглядатися як вторинний по відношенню до попереднього.

Виглядає доцільним подання його експлікації як суттєвого доповнення до цього картографічного документу зі збереженням певних особливостей оригінальної орфографії: «А — дорога киевская, В — предместье, С — дорога на предместье, D — дорога большая в полесье⁸⁶, Е — дорога до аршавы⁸⁷, F — ров большой сухой, G — канал, H — вал земляной, I. — ворота правые с подъемным мостом, K — бастионы, L — дома жидовские, M — церковь, N — школа жидовская, O — губерния⁸⁸, P — ратуша где стоит гоубъвахта, Q — лавки жидовские, R — конюшни панские, S — замок каменной с полатами⁸⁹, T — магазейны провианские и аммунишные,

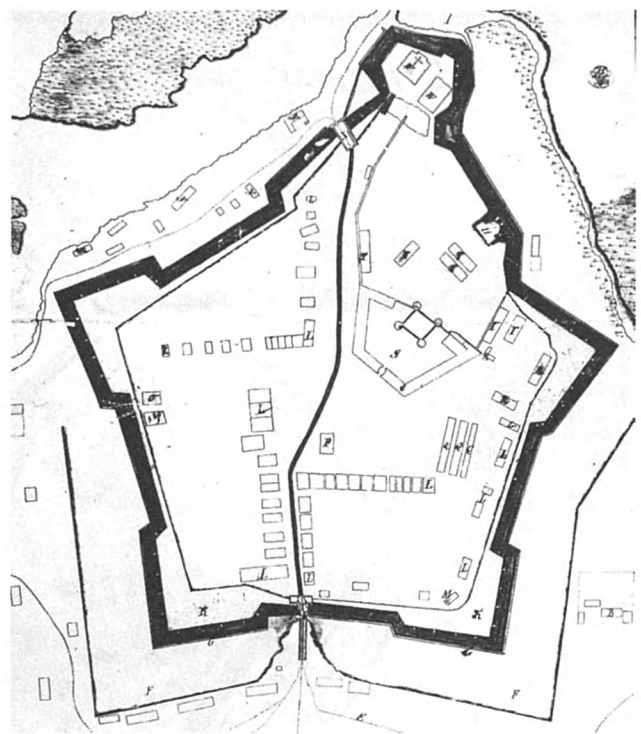

Рис. 11. «Описание Полонской крепости». Кін. 1760-х рр. (?). З фондів РДВІА. Фрагмент міських фортифікацій

Fig. 11. „Description of Polonska fortress”. End of 1760s (?). RGVIA collection. Fragment of the city fortifications

U — батарея кавалиер⁹⁰, W — кляштор єзуїтський, X — ворота водные, Y — дома жидовские под крепостью, Z — гребля, 1 — озеро которое три части крепости обливает, 2 — и река Хомурь в тож озеро входит, 2 — старое место⁹¹, 3 — мельницы и мост, 4 — костел фара, 5 — новое место, 6 — церковь, 7 — болото, 8 — предместье Тарнов, 9 — мельницы мост, 10 — предместье Марианское, 11 — местечко Мариан, 12 — речка Хомирец, 13 — мельница на той реке, 14 — лес, 15 — дорога аршавска⁹²».

Загалом відображений на цьому плані просторовий ареал фортеці та околиць майже вдвічі перевершує два попередні документи, головним чином за рахунок долучення західних передмість. Зазначені також усі головні дороги, штучні та природні водойми, болота, ліси. В межах фортеці відтворено також дві сакральні споруди — «кляштор єзуїтський» та церкву, яка на попередньому плані не була позначена. Згадка про єзуїтів є також свідченням на користь того, що цей документ укладався ще до

⁸⁵ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 22365. Справа на аркуші іншою рукою, очевидно архіваріусом, дописано «План Полонской крепости».

⁸⁶ Очевидно тут йдеться про топонім «Полісся».

⁸⁷ Тобто «до Варшави»

⁸⁸ Очевидно, йдеться про місцеву адміністрацію.

⁸⁹ Старий замок Острозьких-Любомирських.

⁹⁰ В широкому значенні це батарея, розміщена в невеликій башті над бастионом або куртипою. Поява в північній полонській фортеці такого оборонного елемента, на той час вже застарілого, може свідчити про його давнє існування, можливо ще з доби Острозьких.

⁹¹ В легенді помилково наявні дві позиції під номером «2».

⁹² Тобто «варшавська».

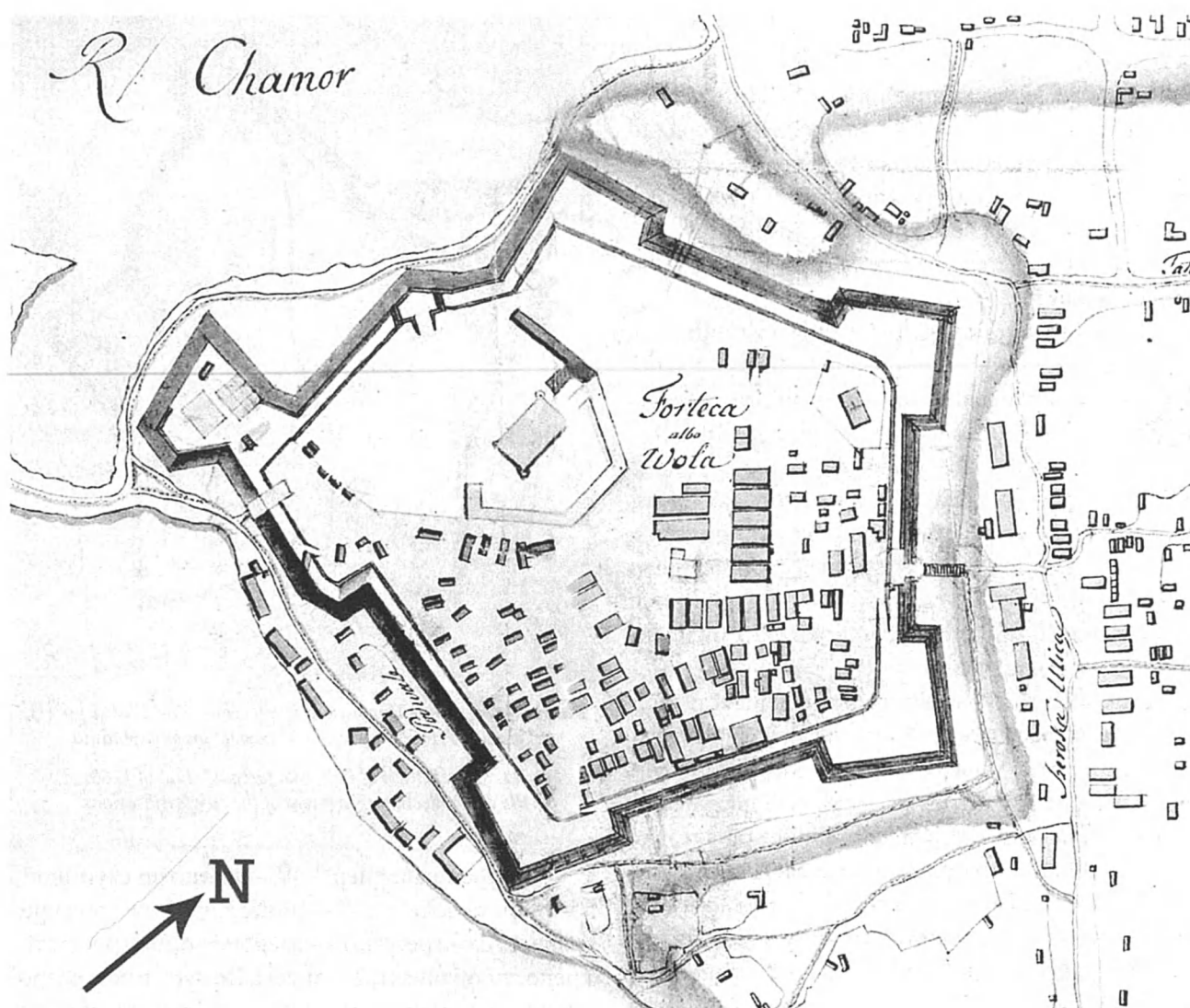

Рис. 12. План міста Полонного у Волинському воєводстві (польськомовний). 1791 р. з фондів BNW. Фрагмент

Fig. 12. Plan of the Polonne town in the Volhynian Voivodeship (in Polish). 1791. BNW collection. Fragment

ліквідації ордену, тобто до 1773 р., а не в 1792 р., як зазначав польський дослідник⁹³.

Поява цих трьох планів Полонного у XVIII ст. мала ще й символічний супровід. Відомо, що в березні 1793 року внаслідок другого поділу Польщі до Росії була приєднана східна частина Волині. В зв'язку з цим актом анексії саме в містечку Полонному 7 квітня того ж року генерал-аншеф Михайл Кречетніков від імені імператриці Катерини II обнародував цю новину. Після третього поділу Польщі Полонне ще більше втратило своє стратегічне значення.

4) «Plan miasta Polonnego w województwie Wołyńskim...» (рис. 12). Це четвертий картографічний документ за хронологією створення. Наразі зберігається в картографічній збірці Національної

бібліотеки у Варшаві⁹⁴. Цей польськомовний план датується 1791 роком і, очевидно, був укладений незадовго перед відступом польського гарнізону з фортеці.

План охоплює достатньо значні простори навколо самої фортеці і порівняно з попередніми мапами фіксує істотний приріст будівельної і садибної інфраструктури поза її межами, — особливо в північному напрямку, який раніше не був пріоритетним. Водночас тут досить детально зафіксована історична забудова з південної сторони, тобто в ареалі Старого і Нового міст.

Виразно помітне інфраструктурне ущільнення міської забудови навколо фортечних валів за ра-

⁹³ Szlezzynger P. Umocnienia... S.175.

⁹⁴ BNW, Zbiory kartograficzne, syg. 2792. «Plan miasta Polonnego w województwie wołyńskim leżącego wymierzony przez Franciszka Podowskiego, porucznika Korpusu Inżynierii Koronnej Ro 1791». M 1:12000. 880 x 1185 mm.

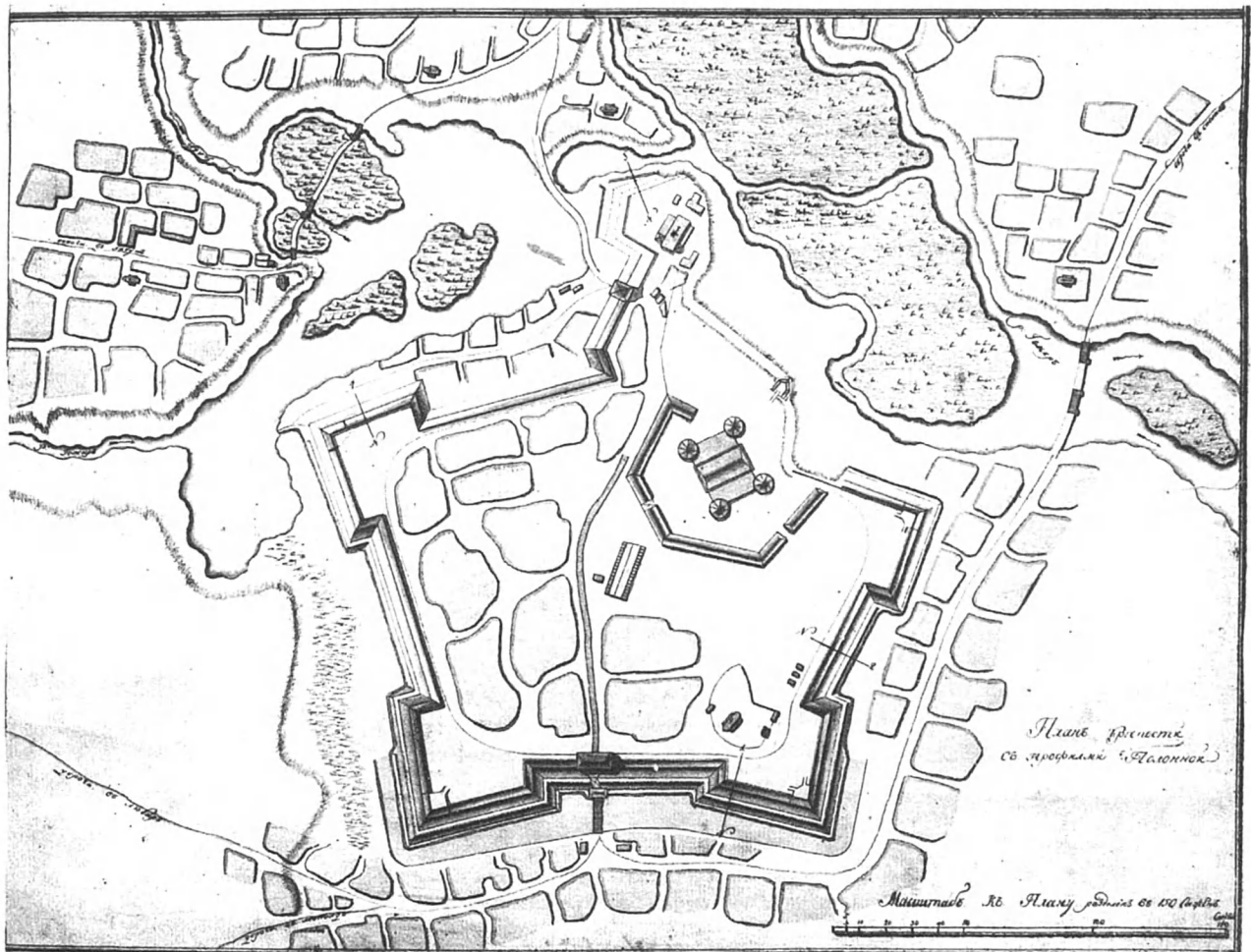

Рис. 13. «План крепости Полонной на реке Гамир с профилями». Кін. 1790-х рр. З фондів РДВІА. Фрагмент міського плану
 Fig. 13. «Plan of the Polonnoe fortress on the River Gamir with profiles». End of the 1790s. RGVIA collection. Fragment

хунок цивільної складової не могло не створювати потенційних ускладнень для обороноздатності фортеці у випадку облоги міста неприятелем. Таке ставлення польської гарнізонної адміністрації до підтримання оборонних функцій фортеці виглядає дивним і легковажним, особливо через значний приріст міщанської забудови навіть безпосередньо перед бастіонами та куртинами.

Окрім самої фортеці зі старим замком та парафіяльним костелом, що позначена на плані підписом «Forteca albo Wola», тут відтворені також об'єкти більш віддаленого довкілля, зокрема Старе та Нове міста, а також річкові шлюзи, які при потребі перекривали течію річки Хомори.

Цей важливий і достатньо інформативний рукописний документ раніше був також фрагментарно опублікований П. Шлезингером з зауваженням, що план є наслідком ремонтних заходів та термінових напрям оборонних споруд⁹⁵. Це твердження виглядає достатньо сумнівним. Якби це справді

був проектний (або реконструктивний) документ з метою радикального підсилення обороноздатності міської фортеці, тоді щонайперше для виконавців такого підсилення на плані мали би бути вказані усі необхідні зміни, зокрема щодо ліквідації стихійної міщанської забудови як к всередині самої фортеці, так і по її зовнішньому периметру. Адже саме ця стихійна забудова значно утруднювала б ведення оборонних дій перед потенційним ворогом, котрим на той час виступало російське військо.

Порівняння цього документа з попередніми планами засвідчує відсутність істотних змін (планованих або фактичних) у зовнішньому абрисі оборонного пентагону. Тобто, якщо автор плану, поручик Франциск Подовський справді намагався протягом декількох тижнів здійснити комплекс термінових ремонтних робіт, такі наміри на цьому плані мали би бути відображені. Натомість на цьому плані, фіксаційному по своїй змістовній суті, такі наміри не простежуються і відповідно цей документ не міг мати істотного впливу на підвищення обороноздатності міста.

⁹⁵ Szlezzynger P.S. Umocnienia... S.174.

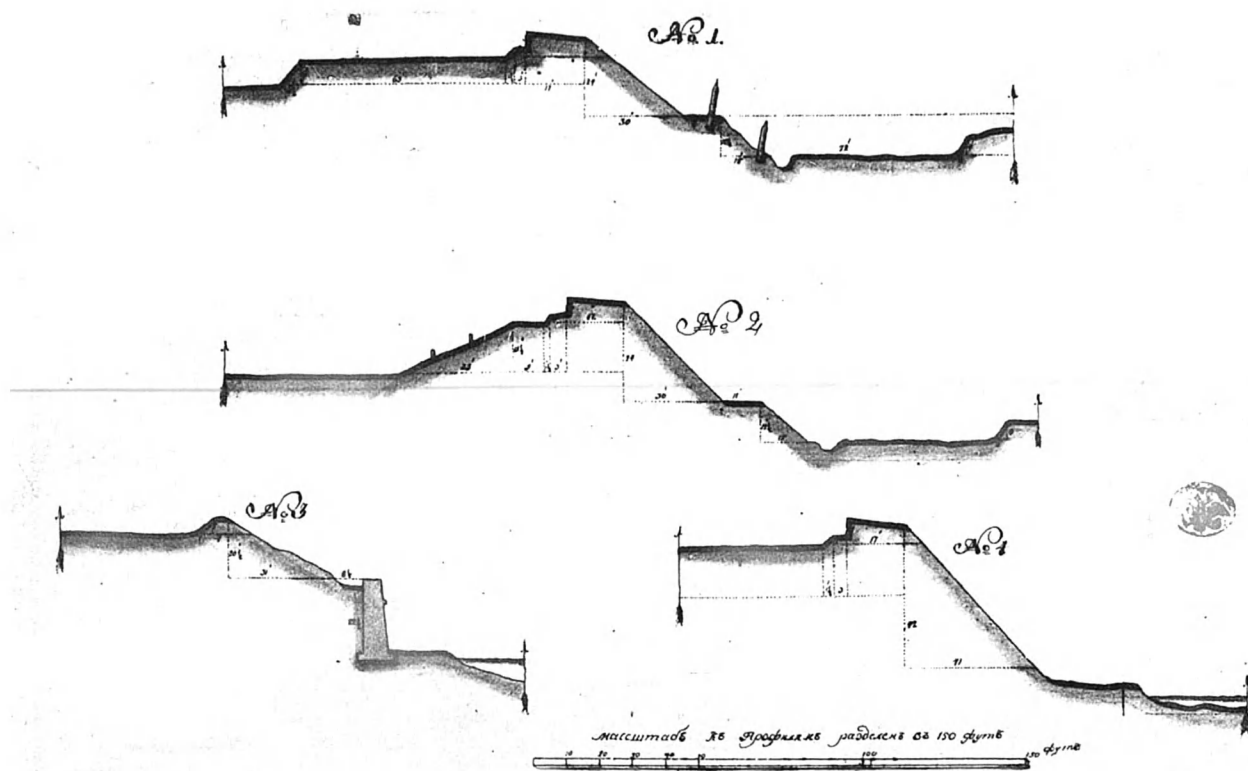

Рис. 14. «План крепости Полонной на реке Гамир с профилями». Кін. 1790-х рр. З фондів РДВІА.
Фрагмент характерних профілів міських валів

Fig. 14. «Plan of the Polonnoe fortress on the Gamir river with profiles». End of the 1790s. RGVIA collection.
A fragment with typical profiles of urban ramparts

4) «План крепости Полонной...»⁹⁶ (рис. 13). План під такою назвою охоплює приблизно ту саму міську територію, що і попередній, а у горішній частині аркуша доповнюється кресленнями чотирьох профілів по фортифікаційним спорудам. І хоча він має помітні спотворення міської топографії і до того ж виконаний в досить дрібному масштабі (в 1 англійському дюймі 50 сажнів, тобто приблизно 1:4300) він з більшим правом може вважатися мілітарним картографічним документом, свідченням чого є представлені тут характерні бастионні профілі. При цьому рядова забудова міста та передмість показана дуже узагальнено, непевними за формою ареалами, тобто — як інформація, котра неважлива у фортифікаційному відношенні. Як окремі споруди на цьому плані виділені лише замок, колишній єзуїтський костел, церкви (всього 6, одна з них локалізована в північній частині фортечної території), міські укріплення з двома брамами, торговельні ряди та деякі не атрибутовані будівлі.

Цікавою його особливістю є також те, що західний бастион та прилегла до нього з півночі куртина з кавальєром відтворені картографом як такі, що на

той час вже мали ознаки початкової руйнації. Конкретні причини цієї деградації невідомі, однак схоже на те, що ця ділянка в конструктивному відношенні виявилася найменш витривалою через геологічну нестабільність своєї підоснови існування на стику річкової заплави та насипного земляного валу.

Важливим доповненням до цієї мапи є чотири поперечних профілі міських валів в різних місцях фортечного кордону (масштаб — в англійському дюймі 50 футів, тобто приблизно 1:120). Усі вони мають детально зафіксовані вертикальні та горизонтальні виміри (рис. 14).

Профіль № 1 відтворює розріз по північному фасу північного бастиону і відповідно до зазначеного масштабу характеризується максимальною різницею вертикальних відміток в 33 фути (від дна фосового кювету до гребеня бруствера), тобто фактично це близько 10 метрів. Слід відзначити, що саме цей бастион порівняно з іншими максимально зберіг свою висоту до сьогоднішнього дня, відіграючи ще й тепер роль найвищого пункту на території старого міста-фортеці⁹⁷. Особливістю цього профілю є також те, що на внутрішньому схилі фоси

⁹⁶ РДВІА. Ф. ВУА. Оп. 22364. «План крепости Полонной на реке Гамир с профилями».

⁹⁷ Не випадково саме на цьому колишньому бастионі встановлена діюча сьогодні водонапірна башта — П.Р.

Рис. 15. «План местечка Полонного с окрестною ситуацией...». З фондів РДВІА

Fig. 15. „Plan of the Polonne town with the surroundings...” RGVIA collection

в два ряди були виставлені загострені палі, дещо нахилені назовні (палісад). Ця особливість засвідчує важливість цієї ділянки в системі міського оборонного кордону, однак не дає відповіді на питання стосовно ініціаторів та обставин створення цих перешкод. На нашу думку, вірогідним їхнім творцем був польський гарнізон під проводом Т. Костюшки, хоча не можна цілковито виключити і пізнішу ініціативу російського гарнізону.

Профіль № 2 загалом подібний до попереднього, однак не містить у своєму складі палісадних перешкод. До того, ж він характеризується значно більшим перепадом відміток, який складає 45 футів, або 13,3 метри. Очевидно така різниця частково зумовлювалася природним падінням рельєфу в південно-західному напрямку, хоча бруствер цієї куртини сьогодні виглядає вже помітно пониженим.

Профіль № 3 стосується тієї частини оборонного кордону, яка мала в плані нерегулярну форму і безпосередньо прилягала до території костелу св. Анни. Це той невеликий фрагмент зовнішніх міських укріплень, який був доповнений мурованою підпорною стіною. Низ цієї стіни лише незначно перевищував рівень води в річці, а її верх до сьогодні залишається нижчим від земної поверхні цього бастиону⁹⁸. Різниця рівнів між підшовою цієї стіни і територією костелу також відносно невелика і складає згідно профільних вимірів 34 фути, або близько 10,3 м. Цей перепад більш-менш відповідає сучасному фактичному стану.

Профіль № 4 характеризує південно-східний бастион, а точніше — його південний фас. Тут зафік-

⁹⁸ Це виглядає нелогічно з оборонних критеріїв, а тому первісно мур мав би бути значно вищим.

Рис. 16. «План местечка Полонного с окрестною ситуацией...» з фондів РДВІА. Фрагмент центральної частини

Fig. 16. „Plan of the Polonne town with the surroundings...” RGVIA collection. A fragment of the Central part

совано найбільший перепад відміток між бруствером і підніжжям бастиону — майже 50 футів, тобто близько 15 метрів. Однак, саме в цій зоні сьогодні спостерігаються найбільші втрати. Сучасна його територія майже повністю зайнята приватними садибами, тривале існування яких також вплинуло на деградацію тутешнього рельєфу.

б) «План местечка Полонного с окрестною ситуацией (Волинской губернии)»⁹⁹ (рис. 15) має доволі дрібний як для містобудівного аналізу масштаб (в англійському дюймі 200 сажнів, тобто — приблизно 1:16800). Документ цей, як здається, є першим планом міста Полонного, укладеним з використанням більш-менш точної інструментальної зйомки. Рельєф відтворено гашюрами. Згідно з архівним описом він датується першою половиною XIX ст., однак на підставі подібності картографічної техніки з датованим ландшафтним планом Острога (1833 р.), його створення також може бути віднесене до 1830-х рр.¹⁰⁰, коли були запроваджені геодезичні зйомки в масштабах усього Південно-Західного краю Російської імперії. Судячи за номером в правому верхньому куті аркуша (LXXVI), план є частиною

⁹⁹ РДВІА. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 667. «План местечка Полонного с окрестною ситуацией (Волинской Губерн.)». Назва дописана пізніше іншою рукою. М 1:16800. Рукописний, 83 x 53 см. В статті П. Шлезингера (Umospienie miasta...) помилково зазначено номер фонду як 814.

¹⁰⁰ Див.: Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2010. С. 20–22.

значно більшого картографічного документу. Фортеця на той час вже не мала стратегічного значення, однак безумовно являла собою цікавий приклад оборонної архітектури.

Сама фортеця обіймає лише невеликий фрагмент цього плану розміром приблизно 10 x 10 см (рис. 16). У своєму найбільшому вимірі згідно з цією мапою (від зовнішнього кута костельного бастиону до зовнішнього кута східного бастиону) відстань складає 300 сажнів, або 640 м. Відтворена практично уся зовнішня лінія бастионних укріплень. На південь від фортеці, за ставком зазначено містечко Нове Полонне, а на захід — містечко Мар'янівка (фактично це два окремих передмістя). Забудова в межах оборонного кордону відтворена досить схематично, без зазначення вуличної мережі. В Новому місті локалізовані костел та церква, однак колишній замок Острозьких-Любомирських тут вже не має чіткої локалізації.

Водночас цей план демонструє достатньо помітні зміни в загальному просторовому розвитку Полонного і його давніх передмість протягом попередніх десятиліть як цілісного організму. Він фіксує вже сформовані основні магістральні вулиці, що провадять до північної міської брами та до південної брами біля костелу. Відтворено усі відцентрові дороги в різних напрямках, лісові масиви, навколишні села та хутори, корчми, фільварки, цвинтарі, тощо. Доволі виразно проступає мальовнича природно-ландшафтна складова навколо міста з її специфічними характеристиками.

Стара внутрішня забудова в межах оборонного кордону відтворена автором дуже схематично, без явно вираженого просторового порядку. Тим не менш, можна розрізнити замок, ринкову площу, окремі споруди. В північно-східному напрямку біля колишньої брами помітно нову ділянку міщанської забудови з елементами регулярності. Решта забудови — садибна. В південному напрямку зазначено передмістя Нове Полонне, з півночі — передмістя Мар'янівка. Серед навколишніх сіл та хуторів — Рудня, Полонська Новоселиця, Гамарня.

Загалом ця мапа є гарною ілюстрацією просторової інтродукції урбаністичної структури і локальних доріг в навколишнє природне середовище. На той час місто охоплювало вже доволі значну територію. Його розвиток на цьому етапі вже зафіксований в чотирьох основних напрямках: північному (дорога на Звягель), західному (дорога на Шепетівку), південно-східному (дорога на Любар та Миропіль), південно-західному (дорога на Старокостянтинів). Загальна корисна площа міста на цей час вже перевищила площу міста-фортеці більш ніж в'ятеро.

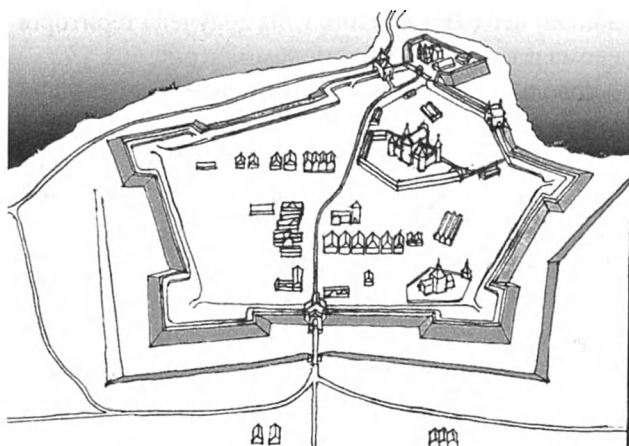

Рис. 17. Загальний вигляд Полонного з півночі станом на кін. XVIII ст. Графічна реконструкція автора

Fig. 17. General view of the Polonne town from the North at the end of 18th c. Graphic reconstruction by the Author

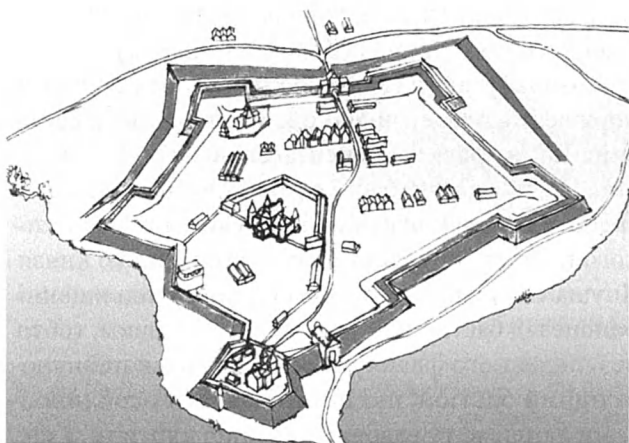

Рис. 18. Загальний вигляд Полонного з півдня станом на кін. XVIII ст. Графічна реконструкція автора

Fig. 18. General view of the Polonne town from the South. The end of 18th c. Graphic reconstruction by the Author

Наведені вище картографічні джерела дають достатні підстави для спроби графічної реконструкції Полонської фортеці з метою її візуалізації у межах колишнього оборонного кордону (рис. 17–18). Звичайно, залишається певна гіпотетичність стосовно окремих фрагментів міської структури, щодо бастионів та будинків, висотний вимір котрих на картографічних джерелах не фіксується. Орієнтиром можуть слугувати, хіба що, обмірні профілі земляних бастионів, зафіксовані на двох картографічних документах у зазначеному масштабі.

Замість висновків. Фортифікаційне будівництво на території Правобережної України від останнього десятиліття XVI ст. до середини XVIII ст. характеризується в історичних працях як доба до-

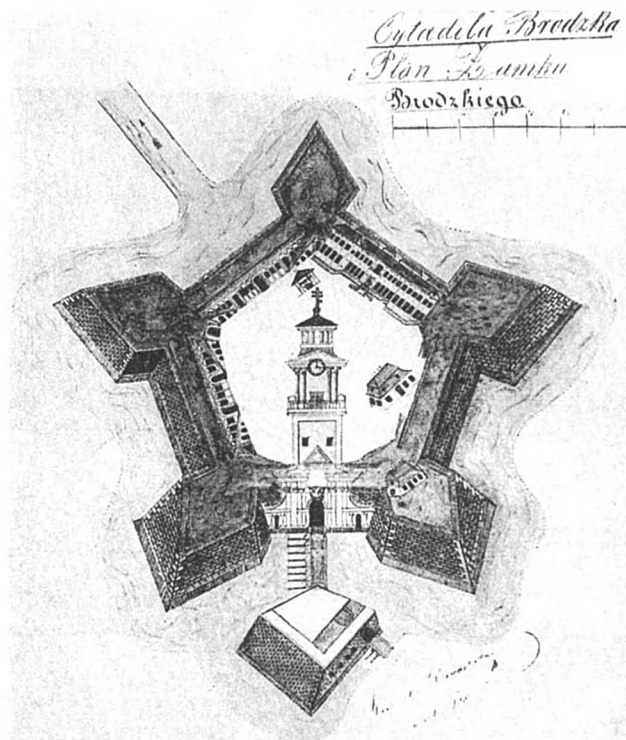

Рис. 19. Замок в місті Броди. За: АН, Вып. 34. М., 1986. С.131

Fig. 19. Castel in the Brody town. After: Arkhitekturnoie Nasledstvo, Вып. 34. М., 1986. P.131

волі жвавого будівельного руху¹⁰¹. Цьому активно сприяло пришвидшення урбанізаційних процесів, супроводжуване активним перейманням європейського архітектурного досвіду, передовсім італійського. На території України пентагон як засадничка форма для фортифікаційного будівництва була непоодиноким явищем. На основі цієї форми, зокрема, реалізовані замок в місті Броди (рис. 19) та вищезгадана резиденція Яблоновських в Ляхівцях. Усі шість фіксаційних планів міста Полонного ілюструють реалізацію ідеалізованого урбаністичного задуму, націленого на впровадження пентагональної фортифікаційної концепції. Її втілення припало на першу половину XVII ст., коли пентагональні бастионні системи голландського типу стрімко поширилися по усій Європі і навіть за її межами¹⁰².

В переважній більшості ці схеми застосовувалися в замковому будівництві, в ситуаціях просторового поєднання двох взаємодоповнюючих частин: власне замку (аристократичної резиденції) та його зовнішнього оточення, переважно у вигляді міської забудови. В таких ситуаціях фізичні розміри обох цих складових вимагали масштабної гармонізації

¹⁰¹ Див., наприклад: Łoziński St. Życie polskie w dawnych wiekach. Kraków, 1978. S.14.

¹⁰² Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte. Warszawa-Kraków, 2002. S.113.

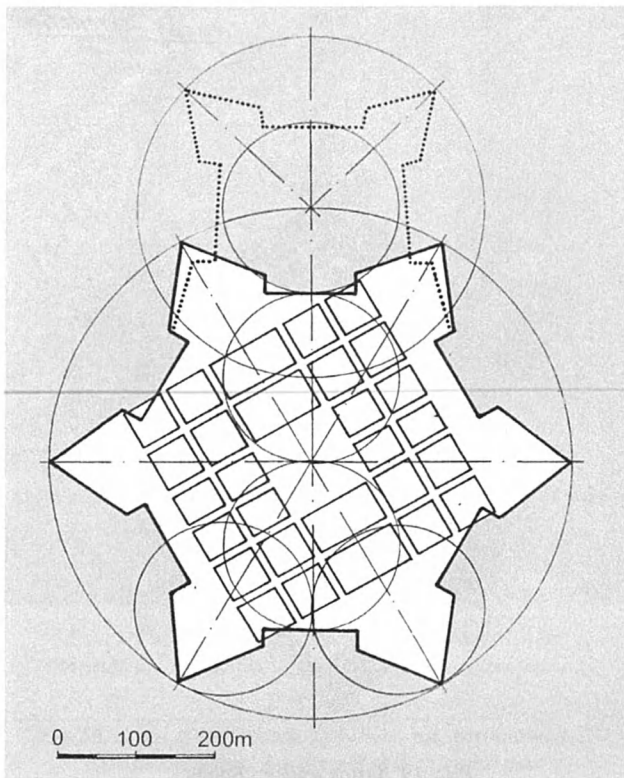

Рис. 20. Концептуальний план міста-фортеці Станіслава.
Кресленик автора

Fig. 20. Conceptual plan of the fortress-town Stanislav.
Drawing by Author

на засадах оптимізації фізичних вимірів куртин та бастионів з внутрішнім замком або палацом. Два показові приклади з будівельної практики того ж С. Любомирського — вищезгадані Вісьнич і Ланьцут.

Лише у виняткових ситуаціях пентагон ставав засадничою схемою для оборони більших просторів, зокрема в контексті цілих міських поселень. Наша спроба віднайти аналог залишилася поки що безрезультатною. Цей факт дає підстави стверджувати, що Полонська фортеця виявилася доволі нетиповим прикладом загальноміських укріплень серед тих, які були реалізовані на практиці. Хоча, як бачимо, в цій конкретній ситуації фізичний масштаб пентагону не вдалося ідеально допасувати до наявного рельєфу. А тому зовнішній абрис цієї пентагональної схеми був істотно деформований в південній його частині.

Отже, унікальний приклад Полонного характеризує собою загалом нетиповий намір створити оборонний кордон для цілого міського поселення, хоча і достатньо компактного. В контексті України це взагалі унікальний випадок. Єдиний близький аналог бастионного міста-фортеці в цьому регіоні, щоправда гексагонального типу, це є місто-фортеця Станіслав (нині Івано-Франківськ) на Покутті. Однак стосується він лише першого етапу його реалізації,

оскільки невдовзі до нього була долучена територія з двома додатковими бастионами¹⁰³ (рис. 20).

Доволі показовим виглядає порівняння загальної протяжності міської лінії оборони, сформованої в Полонному, з тією, яка була створена пізніше фортифікатором Франсуа Корасіні в Станіславі. За загальною довжиною вони майже аналогічні, хоча Станіславська міська фортеця спочатку передбачала шість бастионів. Вони майже аналогічні і за внутрішньою площею. Так, вимір діагоналі по зовнішньому контуру шестикутної форми бастионного укріплення Станіслава становив орієнтовано 480 м¹⁰⁴. У випадку Полонного подібний вимір в межах куртин п'ятикутника по зовнішньому його абрису складав орієнтовно 440 метрів¹⁰⁵. Це засвідчує близькість цих міст в сенсі захищених внутрішніх територій. Однак Станіслав в новітні часи перетворився на потужний адміністративний осередок Прикарпаття, тоді як Полонному доля «подарувала» значно скромнішу роль районного центру.

Розпланування Полонного демонструє помітні порушення геометричної правильності двох бастионів. Так, з правильної пентагональної схеми явно випадає південний бастион, що було зумовлено потребою включення в оборонний кордон католицького костелу, побудованого за ініціативою князя Януша Острозького на мисовидному підвищенні раніше від бастионних укріплень. Неповним, тобто без південного фланку, виявився також північно-західний бастион, що пояснювалося особливостями ландшафту вздовж південної куртини, а ще, можливо, наявними рештками старіших земляних укріплень, оскільки на старих планах від заходу фіксується глибокий рів, певно штучного походження. Прикметно також, що західна куртина має непрямолінійну форму з невеликим кавальєром посередині, що також вказує на її більш раннє походження. Інші три бастиони характеризуються майже однаковими правильними формами, очевидно через відсутність ландшафтних ускладнень.

В таких розлогіх оборонних комплексах завжди мав дотримуватися оптимальний баланс поміж розміром території, котра потребувала захисту, і кількістю оборонних «вузлів» (башт, бастей, бастионів, тощо), від яких на пряму залежала ефективність оборони. В Полонному цей баланс був далеким від оптимального. Тобто існувала істотна розбіжність між оборонними потребами міста-фортеці і реаль-

¹⁰³ Ричков П. Містобудівна еволюція Станіслава у ХVII — ХІХ ст. // АСУ. Вип. 5. Київ, 2002. С. 196–209.

¹⁰⁴ Згідно документу «Фіксаційний план Станіслава» (див.: Ричков П. Містобудівна еволюція Станіслава... С.199).

¹⁰⁵ На підставі документу «План крепости с профилями Полонной» (РДВІА, ф. ВУА, а. 23364).

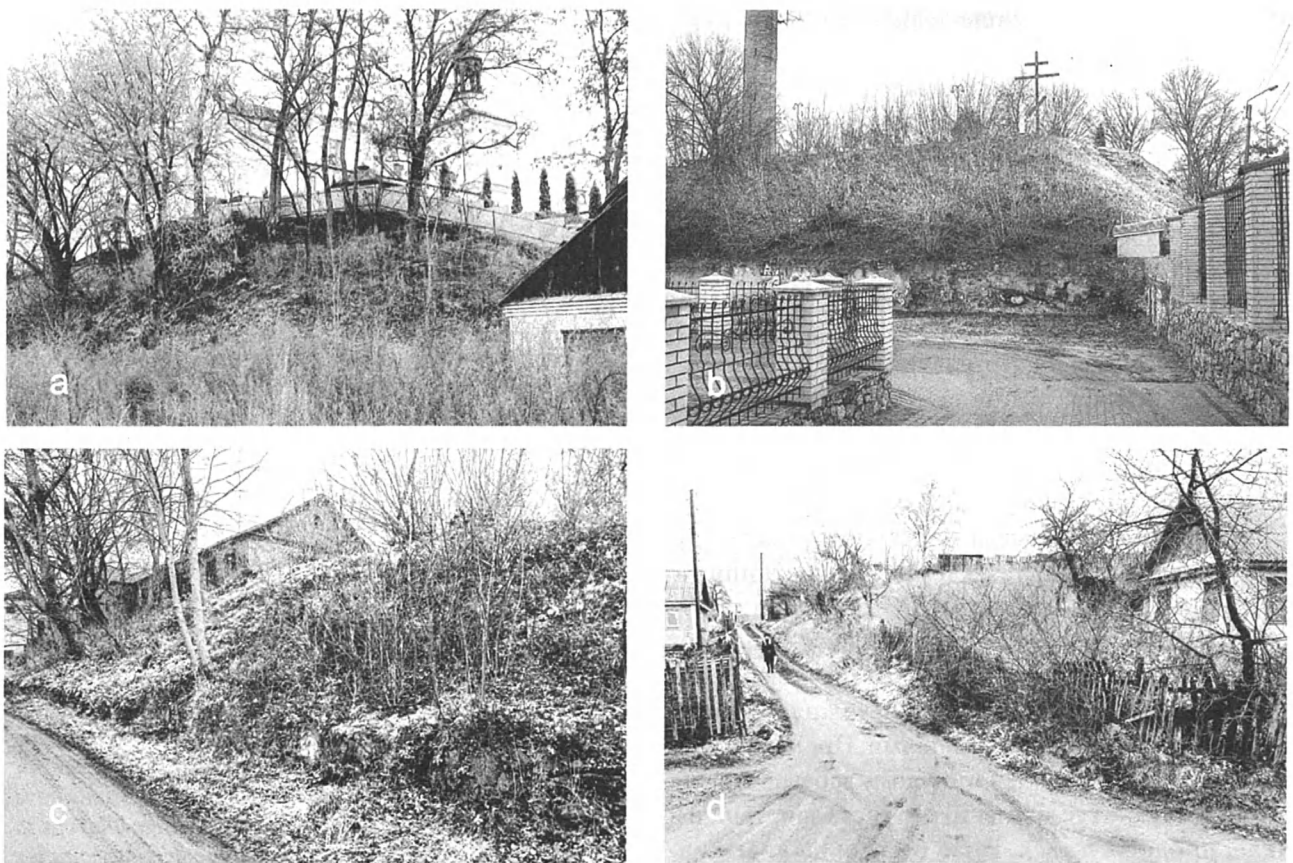

Рис. 21. Полонне. Сучасний вигляд решток міських укріплень: а – південно-західний бастион з католицьким костелом, б – північний бастион з сучасною водонапірною баштою, с – східний фас східного бастиону, д – фрагмент південної куртини з розкопанним валом. Фото автора

Fig. 21. Polonne. The present view of the town fortification relics: a – the South-Western Bastion with the Catholic Church, b – the Northern Bastion with a modern water tower, c – the East face of the East Bastion, d – the fragment of the South wall with the dug up Earthen Rampart. Drawing by Author

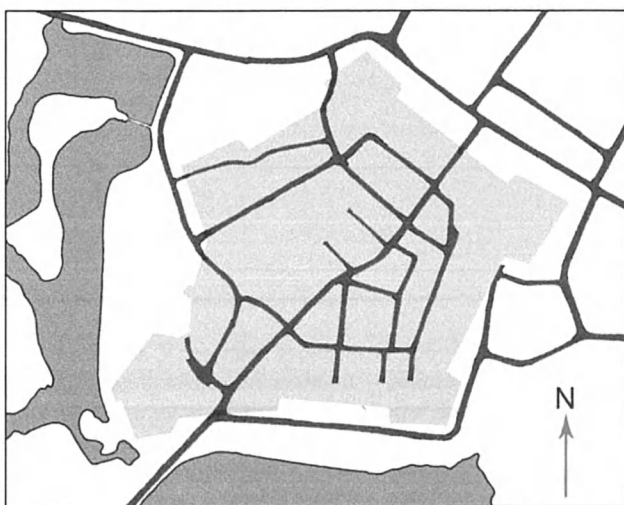

Рис. 22. Полонне. Схема старого фортечного ареалу і сучасної вуличної мережі. Опрацювання автора

Fig. 22. Polonne. The scheme of the old fortress area combined with modern street network. Drawing by Author

ними можливостями пентагональної схеми щодо організації оборони. Цей дисбаланс в ситуаціях серйозної зовнішньої загрози, звичайно, не міг забезпечити надійної оборони, вимагаючи значного людського і збройного ресурсу. Не випадково в історії міста ми не спостерігаємо жодного успішного протистояння зовнішнім загрозам, наприклад у протидії козацьким загонам, а згодом — царській російській армії. Хоча, звичайно, міський кордон у вигляді замкнутого периметру земляних валів з бастионами цілком міг забезпечити контроль доступу до міста в мирний час.

Невідомні руйнівні наслідки залишив по собі більш ніж півторастолітній період фізичного «затирання» оборонних ознак Полонного як неординарної в минулому міста-фортеці. На колишніх бастионах і куртинах з'явилися новобудови житлового та громадського призначення (рис. 21). Практично зникли оборонні рови. Колись доволі високі земляні вали під впливом природних чинників і господарської діяльності перетворилися на невиразні ландшафтні артефакти під житловою забудовою,

городами і садами. І лише деякі з вулиць несуть в майбутнє свою історичну «пам'ять», зберігши свої стародавні напрямки, закладені майже чотири століття тому (рис. 22). Не менш значимі, а можливо й більші, втрати мурованих (!) фортечних споруд пережив у минулому і Івано-Франківськ.

Загалом у XVII — XVIII ст. стратегічна роль Полонного полягала в доповненні південно-східного оборонного кордону Речі Посполитої разом з іншими укріпленими містами в басейнах рік Случі та Тетерева (Базалія¹⁰⁶, Красилів, Любар, Остропіль, Старокостянтинів, Чуднів та ін.).

Істотні зміни в житті Полонного протягом двох останніх століть зумовили повільний, однак невідворотний процес ліквідації колишнього фортифікаційного кордону внаслідок поступового занепаду їхніх складових частин — земляних бастіонів та куртин, від яких до початку ХХІ ст. залишилися лише окремі фрагменти. Урбаністична «пам'ять» цього унікального міста виявилася значною мірою затертою новими містобудівними функціями та інфраструктурними трансформаціями. Процес втрати особливих прикмет, які в минулому забезпечували цьому місту статус знаменитого міста-фортеці, на жаль, продовжується. Втім, беручи до уваги наявні наративні та картографічні джерела, все ще вдається ідентифікувати прикметні фрагменти колишньої Полонської фортеці. Однієї з визначних пам'яток містобудівного мистецтва на теренах сучасної України¹⁰⁷.

Petro RYCHKOV

SPATIAL EVOLUTION OF THE FORTRESS-CITY POLONNE ACCORDING TO WRITTEN AND CARTOGRAPHIC SOURCES

Abstract. *Initiated in the 12th century, urban history of the Polonne town shows an interesting example of large-scale fortification. At the end of the 15th century, after the transition of the city to the Ostrogski's princely dynasty, the city's rapid economic and demographic growth started. Later, in the 1st half of 16th century, after passing to Lubomirski's family possession, Polonne town with its castle and several suburbs has become one of the largest towns in the Volhynian land. In 1630–40s, there was established the new city fortifications of the Bastion type on the Pentagon scheme, adapted to the local landscape. However, excessive size of the city-fortress and the weakness of the private garrison have caused repeated captures of the fortress with the Cossack (1649, 1651), Swedish (1708) and Russian (1708, 1768, 1792) troops. From the mid-nineteenth century, the castle and fortifications of Polonne were on the path of gradual decline. Today among the old fortifications, only some fragments of earthen ramparts and bastions have survived. However, archival cartographic sources allow us to investigate the spatial form of this unique defence complex and to recognize it as one of the most interesting examples of defensive architecture on the territory of Ukraine.*

Keywords: *Polonne town, urban studies, castle, fortification, architectural heritage.*

¹⁰⁶ Див. статтю Ю. Рибчинського в даному випуску.

¹⁰⁷ Автор висловлює щирю вдячність дослідникам Полонного Миколі Козаку і Олександрю Дацюку за сприяння в пошуку історичних першоджерел.